

Карл Хел

ДОЖИВЉАЈИ ЈЕДНОГ АМЕРИКАНЦА У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ

Карл Хел

ДОЖИВЉАЈИ ЈЕДНОГ АМЕРИКАНЦА
У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ

Са немачког превео и приредио
Филип Крчмар

Зрењанин
2025

Карл Хел
ДОЖИВЉАЈИ ЈЕДНОГ АМЕРИКАНЦА У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ
Са немачког превео и приредио: Филип Крчмар

Наслов немачког оригинала
Karl Hell
Erlebnisse eines Amerikaners in Torontál
Libertas
Nagybecskerek 1909

Издавач
Зрењанин експлоратива
Институт за подунавско-швапску историју и регионалне студије Тибинген
(Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen)

За издавача
Филип Крчмар
Даниела Симон

Лектура
Драгана Сабовљев

Прелом
Вук Гурјанов

Штампа
ДИГИНЕТ

Тираж
250

На предњој страни корица:
Изборни дан у Великом Бечкереку,
28. јануара 1905. године

На претходној страни:
Грб Торонталске жупаније

Baden-Württemberg
Institut für donauschwäbische
Geschichte und Landeskunde

Штампање ове књиге омогућено је захваљујући средствима
Института за подунавско-швапску историју и регионалне студије у Тибингену
(Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen)

РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

Од тренутка када је аутор ових редова први пут сазнао за књигу *Доживљаји једног Американца у Торонталској жупанији*, до момента када је почео да је преводи са немачког на српски језик, прошло је 15 година. Сусрет са њеним немачким издањем одиграо се у јесен 2009, у библиотеци Института за подунавско-швапску историју и регионалне студије (нем. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde) у Тибингену (Немачка), где се налазио на академском усавршавању. У том тренутку, заинтригиран новооткривеном књигом, а нарочито чињеницом да се део њене радње дешава у Великом Бечкерекy, где је 1909. и угледала светлост дана, морао ју је најалост оставити по страни, док је њен превод морао да сачека нека боља времена.

До тих „бољих времена“ задовољио се тек њеним цитирањем у неколико својих радова, да би јој се вратио у време када је започињао рад на писању историјата музејске установе у Зрењанину (Филип Крчмар (ур.), *Народни музеј Зрењанин 1911–2021*, Зрењанин 2023). У ту сврху је превео један њен одломак који говори о оснивању зрењанинског музеја, што је послужило као подстицај да се (коначно!) преведе и остатак. Овај посао је трајао од маја 2024. до фебруара 2025, али ту није био крај: због специфичности раздобља и историјског значаја личности које се у њој помињу, било је неопходно излагање поставити у одговарајући, шири контекст и снабдеи га одговарајућим напоменама и објашњењима, како би се данашњем читаоцу што више приближио овај, у локалној историографији иначе заборављен и слабо познат период. У ту сврху, у предговору књиге приказан је сажет историјски преглед политичких прилика у Угарској и Торонталској жупанији, док се на самом крају налазе одговарајући коментари и биографије значајнијих (стварних) историјских личности које се у књизи појављују, попут торонталских великих жупана Јенеа Ронаија и Беле Ботке, као и поджупана Агоштона Јанка, жупанијског бележника Ернеа Вицехидија и др.; њихове личности и деловање у овој књизи приказани су у негативном светлу, на знатно другачији начин од оног који је до данас преовладао у завичајној историографији. Сама књига пружа увид у политичке прилике у некадашњој Торонталској жупанији с почетка 20. века из угла загриженог опозиционара, испричан кроз уста младића који се, након вишегодишњег боравка у Сједињеним Америчким Државама, где се као дете одселио са породицом, враћа у банатски завичај и сведочи политичким и друштвеним приликама које су му непојмљиве. Кроз његово виђење живота швапских сељака у Банату прелама се оштра критика ондашње политичке сцене и владајућих кругова у Торонталској жупанији.

Торонталска жупанија (или ређе: жупанија Торонтал; мађ. *Torontál vármegye*, нем. *Torontáler Komitat*, лат. *Comitatus Torontáliensis*) је назив пређашње самоуправне области у саставу Краљевине Угарске, која је, уз неколико прекида, постојала на подручју Баната од средњег века па све до 1918. године и распада Аустроугарске монархије на крају Првог светског рата. Њен главни град и најзначајнији политичко-административни центар био је Велики Бечкерек (данашњи Зрењанин). Осим тога, обухватала је и градове Велику Кикинду и Панчево, као и Жомбољ у данашњој Румунији. На свом врхунцу била је једна од највећих мађарских жупанија (укупно их је било 64), на чијој је територији живело преко пола милиона становника различитих националности и вероисповести: Срба, Мађара, Немаца, Румуна, Бугара и др. У више наврата је пролазила кроз процес територијално-административне реорганизације, а у тренутку настанка књиге била је подељена на укупно 14 срезова: алибунарски, анталфалвски¹, банлочки, ченејски, модошки², великобечкеречки, великокикиндски, великосенмиклушки, панчевачки, пардањски³, перјамошки, турскобечејски⁴, турскокањишки⁵ и жомбољски⁶. Распадом Аустроугарске и разграничењем Баната у првим међуратним годинама, њена територија је неједнако подељена између новонасталих држава Краљевине СХС, Румуније и Мађарске. Тиме је разбијен дотле јединствен и компактан политички и привредни простор, чији су се остаци, услед тога, између два рата нашли на периферијама држава-наследница Аустроугарске и били осуђени на политичку, привредну и културну стагнацију.

Политичке прилике у Угарској на прелому векова

Пола века раније, апсолутистичко и унитарно Аустријско царство – које је обухватало огроман географски простор централне, источне и југоисточне Европе – пролазило је кроз велику кризу. Његов највећи део – Краљевина Угарска – покушао је да се 1848. године отцепи и стекне међународно признату независност, тражећи демократско уређење и уставност. Ова борба, на чијем се челу нашао правник, новинар и политичар Лајош Кошут⁷, значила је грађански рат у ком је централна власт у Бечу настојала да окрене немађарске народности у Угарској (укључујући и Србе) против Мађара и

¹ Анталфалва (мађ. *Antalfalva*) – данашња Ковачица.

² Модош (мађ. *Modos*) – данашњи Јаша Томић.

³ Пардањ (мађ. *Párdány*) – данашња Међа.

⁴ Турски Бечеј (мађ. *Törökbecse*) – раније самостално насеље, данас део Новог Бечеја, након што се после Другог светског рата административно сјединио са суседним Врањево.

⁵ Турска Кањижа (мађ. *Törökkanizsa*) – данашњи Нови Кнежевац.

⁶ *Borovszky Samu, Torontál vármegye, Budapest 1912, 14–15.*

⁷ **Лајош Кошут** (мађ. *udvardi és kossuthfalvi Kossuth Lajos*; Монок, 1802– Торино, 1894), министар финансија у првој одговорној мађарској влади, а затим њен председник и вођа мађарске Револуције 1848/49. године.

искористи их за гушење њихове побуне; на крају је покушај осамостаљивања осујећен захваљујући руској интервенцији. Уследила је одмазда у виду смртних казни за предводнике четрдесетосмашке револуције и распарчавање државне територије Угарске, уз завођење апсолутистичке власти којом су доминирали Немци и Чеси. У националној свести Мађара, Револуција 1848/49. постала је кључни тренутак у борби за државну самосталност и најзначајнији догађај њихове нововековне историје.

Наредних двадесетак година протекло је у сталним унутрашњим политичким тензијама, трвењима и нестабилностима између централне власти у Бечу и мађарске аристократије која је била главни носилац политичког живота у Угарској. Оне су биле утолико опасније, јер су се Мађари, у случају рата са спољним непријатељем, могли потенцијално сврстати на страну противника. Стога је решење за такву кризу пронађено у преустројству апсолутистичке Аустријске царевине у конфедерацију двеју де факто независних држава која ће добити назив Аустроугарска монархија. Тиме је направљен својерстан компромис којим се мађарска страна одрекла захтева за независношћу у замену за уставност и демократско уређење на својој државној територији.

Аустријски део Монархије (Цислајтанија), са седиштем у Бечу и угарски, тј. мађарски део (Транслајтанија), са седиштем у Будиму-Пешти⁸, имали су заједничког владара (Фрању Јосифа), војску, финансије и спољну политику. Такво стање озваничено је тзв. Нагодбом (нем. *Ausgleich*, мађ. *kiegyezés*), која је постигнута 1867. године. Тиме је био отворен пут несметаном сређивању политичких, економских, културних и друштвених прилика у Угарској у наредним деценијама.

Након успешно превазиђених почетних тешкоћа у постављању основа парламентаризма и уставног поретка, у Угарској је до 1875. године довршен процес формирања политичких странака. Најзначајнија и најдоминантнија међу њима била је **Либерална (Слободоумна) странка** (мађ. *Szabadelvű párt*), која ће доминирати политичким животом Угарске наредне три деценије. Њен оснивач и вођа био је **Калман Тиса** (мађ. *borosjenői Tisza Kálmán*, Нађварад 1830 – Будимпешта, 1901), који ће од 1875. до 1890. године на челу мађарске владе спровести низ значајних економских реформи које су довеле до привредног подизања и унапређења земље, истовремено водећи системску политику помађаривања, односно асимилације немађарских народности које су живеле у Угарској. Главно обележје ове политичке партије било је прихватање аустроугарске Нагодбе и дуалистичког уређења, а језгро њеног чланства чинили су велепоседници и најбогатији слој грађанства⁹.

⁸ Будим и Пешта су све до 1872. године били одвојени; те су године постали јединствена градска општина, доношењем посебног закона (прим. прир.).

⁹ Петар Рокаи, Золтан Ђере, Пал Гибор, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2001, 478.

Друга значајна партија била је тзв. **Незавишњачка странка** (мађ. Függetlenségi párt) која је од оснивања била у опозицији. Њено је чланство одбацивало Нагодбу и инсистирало на независности Угарске, а окупљало је углавном ситне племиће и ниже друштвене слојеве. Она се 1884. године ујединила са дотадашњом Четрдесетосмашком странком која је инсистирала на државној независности Угарске (мада ће временом овај захтев бити ублажен); зато се неретко називала још и Четрдесетосмашком.

До 1890. године, „златно доба дуализма“, како се у историографији назива петнаестогодишњи период владавине Калмана Тисе, било је завршено. Наступио је период нестабилности и политичке и привредне кризе који се огледао у честој смени влада, обновљеним трзавицама и трвењима око Нагодбе, економској и друштвеној кризи. За петнаест година (1890–1905) променило се укупно шест влада, које су предводили: **Ђула Сапари** (1890–1892), **Шандор Векерле** (1892–1895), **Деже Банфи** (1895–1899), **Калман Сел** (1899–1903), **Карољ Куен-Хедервари** (1903) и **Иштван Тиса** (1903–1905). За то време, опозиција је ојачала, а појавиле су се и нове политичке странке – Национална (1892), Социјалдемократска (1890), Католичка народна партија (1895), Странка устава (1905) итд. Политички пејзаж Угарске још од раније је био обогашен странкама немађарских народности; тако је нпр. још 1869. године у Великом Бечкереку основана Српска народна слободоумна странка.

Све веће заоштравање друштвених супротности, гомилање проблема проузрокованих двојним уређењем државе те стално јачање опозиционих странака су на крају довели до тога да се владајућа Либерална странка после тридесетогодишње владавине нађе у дефанзиви и да буде поражена на парламентарним изборима 1905. године од разнородне коалиције опозиционих странака. На челу ове коалиције налазила се консолидована Незавишњачка странка, која је одбацивала Нагодбу, залажући се за укидање немачког језика као командног у заједничкој аустроугарској војсци и, у крајњој линији – ако не за самосталност, онда бар за најлабавију везу Угарске са аустријским делом Монархије (персонална унија).

Како би осујетио формирање владе опозиционих странака, цар-краљ Фрања Јосиф је одлагао сазивање Сабора и именовао чиновничку владу на челу са оданим генералом Гезом Фејерваријем. Пошто ова влада није имала већину у скупштини, опозиција ју је сматрала противуставном и опструисала је њен рад, позивајући на свеопшти народни отпор против „жандармске владе“. Овај народни отпор се огледао у неодазивању на позиве за регрутацију и одбијање плаћања пореза у великом броју жупанија, на шта је Фејерваријева влада реаговала оштрим и репресивним полицијским мерама. Фејервари је након тога понудио своју оставку, али је она одбијена. Покушај да се опозиција подели и ослаби увођењем општег гласачког права и спровођењем реформских мера долио је још

више уља на ватру, јер су те мере претиле да угрозе доминантан положај дотле неприкосновене мађарске аристократске елите.

Политичка ситуација у Угарској је до те мере била заоштрена, да се у аустријском делу Монархије размишљало о плановима за насилно гушење потенцијалног устанка у Угарској. Међутим, јавно мњење је постепено почело да се окреће против опструкције (која је кочила несметано функционисање државе) те је напослетку направљен одговарајући компромис: у замену за долазак на власт, победничка коалиција се одрекла својих захтева за одвајањем Угарске из састава Монархије. На челу владе се нашао Шандор Векерле, али је њена водећа личност био Ференц Кошут, вођа Незавишњачке странке који је добио ресор министарства трговине¹⁰.

За четири године своје владавине, ни нова странацка коалиција није успела много да учини; због недовољног залагања за потребне промене, а често и неспособности, после избора 1910. на власт је дошла Национална странка рада, која је заправо била реформисана и обновљена некадашња Слободоумна странка¹¹. Систем уздрман 1905/1906. године је успео да се консолидује и поврати, мада су након његове рестаурације смене на челу мађарске владе све до Првог светског рата биле нормална појава¹². Због свега наведеног, период од 1906. до 1910. године представља својеврсно одступање у дотадашњој мађарској политичкој пракси и јединствен случај да је опозиција успела да се, макар и на кратко, домогне власти. Негде у том политичко-историјском тренутку се дешава и радња књиге *Доживљаји једног Американца у Торонталској жупанији*.

Торонталска жупанија крајем 19. и почетком 20. века

Горе описано стање политичке сцене у Угарској је било пресликано у Торонталској жупанији, која је, упоредо са доминацијом Либералне странке, у периоду 1875–1900. доживљавала константан привредни успон и раст. Присаједињењем дела укинуте Банатске војне границе (1872) и Великокикиндског привилегованог дистрикта (1876), она је најпре стекла значајно територијално проширење. Потом је, након вишегодишњих упорних настојања, укључена у мађарску железничку мрежу отварањем пруге Велики Бечкерек – Велика Кикинда (1883), а затим и Велики Бечкерек – Панчево (1894). Поред тога, основана су бројна друга привредна, просветна, културна и др. друштва и удружења која

¹⁰ **Ференц Кошут** (мађ. udvardi és kossuthfalvi Kossuth Ferenc Lajos Akos; Пешта, 1841 – Будимпешта, 1914), син Лајоша Кошута, инжењер, новинар, вођа Незавишњачке странке и министар трговине у мађарској влади у периоду 1906–1910.

¹¹ Петар Рокаи и др., *нав. дело*, 491.

¹² За четири године (1910–1914), на челу мађарске владе смењивали су се: гроф Карољ Куен Хедервари (1910–1912), Ласло Лукач (1912–1913) и гроф Иштван Тиса (1913–1917). Исто, 491, 658.

су допринела стварању утиска да Жупанија у континуитету бележи лепе успехе и постигнућа.

Они су још више наглашени током последње деценије 19. века, када је њено подручје испресецано општинским (тзв. вициналним) пругама, по чијој је дужини Торонталска жупанија била рекордер у Угарској (само у периоду од 1892. до 1898, у време тзв. *вициналног делиријума*, на подручју Жупаније изграђено је шест пружних деоница укупне дужине 361 км). У сврху њихове изградње и одржавања, 1887. године је основано акционарско друштво *Торонталске вициналне* (општинске) *железнице* (мађ. *Torontáli helyi erdekű részvénytársaság*), чији су акционари углавном били крупни племићи из Жупаније, уједно и њени челни људи. Њихов финансијски и материјални интерес био је да повежу своје земљишне поседе и укључе их у мрежу мађарских државних железница. Овај процес, започет у време торонталског великог жупана Јожефа Хертелендија (1874–1891), настављен је под његовим наследником Јенеом Ронаијем (1891–1902). У њихово време Жупанија се силно задужила и подигла велике кредите како би изградила вициналну железничку инфраструктуру. Међутим, убрзо се испоставило да овај вид копненог саобраћаја није исплатив; акцијски капитал друштва се истопио, а Торонталске вициналне железнице су постале несолвентне. Из тог незавидног положаја жупанијски челници су покушали да се извуку помоћи неких споредних послова – попут изградње фабрике леда или пољопривредних машина – али то није дало резултата и те су фирме пропале. Решење је на крају пронађено у преласку *Торонталских вициналних железница* под управу мађарских државних железница, уз обавезу Жупаније да покрије огроман дуг од 2.500.000,00 круна, што је она учинила разрезивањем додатних пореза на ионако већ незадовољно и порезима преоптерећено становништво. Услед ове корупционашке афере, велики жупан Ронаи је 1902. морао да одступи са свог положаја¹³, након велике истраге коју је против њега повело мађарско Министарство унутрашњих послова (тзв. Кафкина истрага). Утврђена је системска корупција коју су касније жупанијски чиновници – Ронаијеве присталице – настојали да оправдају и умање¹⁴.

Ова афера, која је одјекнула широм Угарске, имала је значајне последице по политички живот Жупаније током прве деценије 20. века. Стање је било утолико горе, што је земља на прелому векова, након вишедеценијског привредног успона, била захваћена економском кризом и стагнацијом. Она се могла очитовати непосредно након 1896. године и обележавања хиљадугодишњице досељавања Мађара у Панонску низију. Већ следеће године забележен је низ радничких и сељачких штрајкова. У Торонталској жупанији су

током 1897. године забележени вишеструки протести жетелаца и надничара који су захтевали повећање својих дневница, бунећи се против оних радника који су пристајали да раде под постојећим условима. Притом су их социјалистички делегати из Будимпеште подстицали да почну са комешањем. Немири су се појавили у Елемиру (*главном гнезду торонталских социјалиста*), а било их је и у Турском Бечеју, Арачи, Каталинфалви и Клеку, Бегеј Св. Ђурђу и Лазарфелду. У јуну наредне, 1898. године, у Елемиру су, након сукоба надничара и њиховог послодавца, у тучи убијена два жандарма. Овај догађај (тзв. Елемирска буна) дао је подстицај властима да изврше још већу репресију над сељацима. Ситуација је нарочито била погоршана због глади која је завладала услед лоше жетве и тешке зиме 1897/1898. Централни органи жупанијске управе са свих страна примали су извештаје о *тегобама којима су изложене хиљаде људи услед грубе зиме*.

Лоше економске прилике, ограничена политичка права и тежак материјални положај проузроковали су масивни талас миграција, односно исељавања из Торонталске, али и суседних жупанија. Иако је и раније било исељавања, током прве деценије 20. века подручје Јужне Угарске доживело је огроман одлив становништва, у чему је предњачила Торонталска жупанија: њу је од 1902. до 1910. године напустило 62.493 миграната, а од 1905. највећи број исељеника у целој Угарској потицао је из ове жупаније¹⁵. Симптоматично је то да су *снажним емигрантским валом* најјаче били погођени управо они срезови у којима се одвија радња ове књиге – жомбољски, ченејски и перјамошки¹⁶. Исељавање је у овим крајевима било таквих размера да се број становника у периоду 1902–1910. смањио за 7.134 лица¹⁷. Узроци су били вишеструки, али је свакако најзначајнији била виша цена рада у Сједињеним Америчким Државама, које су представљале главну дестинацију банатских емиграната. Иако су првобитно намеравали да у тој земљи проведу само онолико времена колико им је било потребно да би код куће обезбедили трајну егзистенцију, већина их је ипак на крају остала у Америци¹⁸. С друге стране, жупанијска штампа је будно пратила овај феномен и јављала о броју исељених, уз ентузијастично извештавање о сваком мигранту чији би се повратак у земљу констатовао.

Афере, корупција и самовоља жупанијских челника, жетелачки штрајкови, тежак економски положај сељака и радника, повећана незапосленост, ограничена политичка права (у првом реду гласачко) те појачано исељавање, створили су крајем 19. и почетком 20. века плодно тло за јачање опозиције на политичкој сцени Жупаније. Она се јавила у виду групе младих адвоката, интелектуалаца, које је предводио бечкеречки адвокат др

¹³ „Taviratok. Rónay főispán lemondása”, *Torontál* 32. sz., 1902. február 8, 4. o.; „Lokales. Demission unseres Obergespans”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 6, 8. Februar 1902, S. 4.

¹⁴ Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1912, 506. За више детаља види: „A belügyminiszter a vármegyéhez”, *Torontál* 30. sz., 1902. február 6, 1–3. o. „Obergespan Rónay und der Verwaltungsausschuss”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 7, 15. Februar 1902, S. 1–2.

¹⁵ Золтан Ђере, „Исељавање из Торонталске, Бачко-бодрошке и Сремске жупаније у периоду од 1900. до 1910. године”, *Истраживања* 13, Нови Сад 1990, 169.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто, 167.

Имре Варади (1867–1939). Варади је крајем 1901. године покренуо опозициони лист под називом *Великобечкеречки весник* (мађ. *Nagybecskerekeli hírlap*), који ће у наредном периоду гласно прозивати и критиковати жупанијску управу, њене службе и чиновнике, и све негативне и штетне појаве. Тиме је покренута озбиљна политичка борба која ће у наредном периоду дати врло добре резултате.

На изборима за угарски Сабор 1905. године, Варади се кандидовао за посланика. Наступао је самостално, али је уживао подршку консолидоване и ојачане Незавишњачке странке, која је дошла у виду предизборне посете страначког првака и будућег министра просвете, грофа Алберта Апоњија. Апоњи, који ће нешто касније донети злогласни закон о учењу мађарског језика, допутовао је 26. јануара 1905, три дана пред одржавање избора, у Бечкерек, да подржи Варадија. На станици га је дочекао читав град, с изузетком жупанијских челника и њихових присталица¹⁹. Званично гласило Жупаније, дневни лист *Торонтал*, који је отворено подржавао либералног противкандидата Гезу Макфалвија, једва је узгредно известио о овој посети²⁰. Ипак, овакав третман није помогао и Варади је однео победу на изборима, изборивши се за посланички мандат и прекинувши доминацију Либералне странке у самом средишту Жупаније. Два месеца касније, у Великом Бечкереку је и званично основана филијала Незавишњачке и Четрдесетосмашке партије²¹, која ће у наредном периоду почети да се шири по целој Жупанији, нарочито оним њеним деловима насељеним немачким живљем²². У октобру наредне, 1906. године, одржана је годишња скупштина странке на којој је констатовано да су партијски одбори основани у низу торонталских општина: Јабуци, Великом Бечкереку, Панчеву, Францфелду, Модошу, Торди, Мађарском Итебеју, Великом Сенмиклушу, Перјамошу и Жомбољу, те да „независни“ имају на располагању два нова гласила за промоцију својих идеја и ставова – мађарске *Јужномађарске новости* (мађ. *Délvidéki újság*) и немачки *Наш лист* (нем. *Unser Blatt*)²³. Др Варади је био главни уредник оба ова листа у којима је бескомпромисно нападао и критиковао жупанијске челнике. У томе је имао помоћ неколицине сарадника, међу којима се налазио и писац књиге *Доживљаји једног Американца у Торонталској жупанији*.

¹⁹ F. Nemet, *Istoriya štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007, 156.

²⁰ „Arponyi Nagybecskerekén”, *Torontál* 21. sz., 1905. január 26, 1. o.

²¹ „Lokales. Unabhängigkeitspartei”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 17, 29. April 1905, S. 4; „Hirek. A függetlenségi párt Nagybecskerekén”, *Torontál* 94. sz., 1905. április 25, 2. o. За председника Незавишњачке (Четрдесетосмашке) странке у Великом Бечкереку је изабран адвокат, др Шаму Кардош (1866–1928).

²² У јуну исте године, формиран је и страначки одбор за Торонталску жупанију, чијем су оснивању присуствовали и страначки прваци Ференц Кошут и Алберт Апоњи. За првог човека странке у Торонталу изабран је др Деже Хаб („Konstituierung der Torontáler Unabhängigkeitspartei”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 24, 17. Juni 1905, S. 6–7.

²³ „Lokales. Parteisitzungen”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 41, 13. Oktober 1906, S. 5; „Lokales. Unabhängigkeitspartei”, *Gr.-Becskereker Wochenblatt* Nr. 42, 20. Oktober 1906, S. 4.

Белешка о аутору

Његово име било је Карл Хел (нем. Karl Hell, мађ. Hell Károly). Активан учесник политичког и привредног живота Торонталске жупаније и очигледно близак Варадијев сарадник, Хел се родио 1875. године у банатском селу Карлсдорф (данашњи Банатски Карловац). Од 1885. до 1893. похађао је гимназију у Белој Цркви, а након тога кратко радио као бележник у родном месту (1893–1894). По одслужењу једногодишњег добровољног војног рока при 61. ц. и к. пешадијском пуку у Темишвару уписао је Медицинску школу у Будимпешти (1895), а годину дана касније положио приправнички испит. Око 1900. придружио се *Јужномађарском сељачком удружењу* (нем. *Südingarischer Bauernverein*) и пет година касније постао његов секретар²⁴. У исто време је дошао у Велики Бечкерек, где је постао одговорни уредник Варадијевог опозиционог гласила *Наш лист*. На том ће положају током наредне деценије водити беспштедну борбу против владајућих структура у Торонталској жупанији. По избијању Првог светског рата био је официр у резерви при војној интендатури у Темишвару (1915–1918), а по његовом завршетку је десет година провео као прокуриста Рајфајзен банке у Темишвару. Крајем двадесетих година прошлог века вратио се новинарском позиву и радио као главни уредник *Арадских новина* (нем. *Arader Zeitung*). Од 1933. сарађивао је у редакцији *Банатско-немачких новина* (нем. *Banater Deutsche Zeitung*). У јесен 1944, на крају Другог светског рата, побегао је у Аустрију. Последње године живота провео је у старачком дому Рид (Ried) поред Линца, где је умро 15. септембра 1953.

Осим као новинар, Хел се опробао и као књижевник. Поред *Доживљаја једног Американца у Торонталској жупанији*, написао је још једну књигу под називом *Причица у причицама. Доживљаји и сазнања немачког новинског уредника у Банату (Kleine Geschichte in kleinen Geschichten. Erlebnisse und Erkenntnisse eines deutschen Schriftleiters im Banat)*, која је објављена у Темишвару током Другог светског рата (око 1942)²⁵.

²⁴ Јужномађарско сељачко удружење основано је 1891. године у Темишвару са циљем да поправи положај сељака посредством развитка пољопривреде и омогућавања повољних банкарских кредита за сељаке. Ово је омогућено 1897. оснивањем *Рајфајзен банатске пољопривредно-кредитне задруге* (нем. Raiffeisen-Landwirtschafts-Kreditgenossenschaft des Banats). О томе види: Михаел Антоловић, „Немци у Угарској у XIX веку”, *Зборник Матице српске за историју* 76, Нови Сад 2009, 195–196.

²⁵ За Хелову биографију види: Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, S. 681–682.

Наш лист: извор инспирације

Из ове кратке биографије аутора јасно се може наслутити основно усмерење књиге и њен циљ: да послужи као жестока и немилосрдна критика владајуће жупанијске врхушке, њеног начина јавног управљања и постојећих друштвено-политичких односа у Торонталској жупанији. Као извор инспирације за своје казивање и критику, Хел се послужио писањима *Нашег листа*, који је уређивао. Овај политички недељни лист су 1906. године у Великом Бечкереку покренули др Имре Варади и његови сарадници, а о његовом опозиционом карактеру убедљиво сведочи његов поднаслов: *гласило Незавишњачке и четрдесетосмашке странке* (нем. *Politisches Wochenblatt. Organ der Torontaler Unabhängigkeits- und 48-er Partei*). По свом садржају, лист је био изузетно критичан према жупанијским властима и Слободоумној (Либералној) странци. Имао је неколико сталних рубрика, од којих су посебно биле значајне две: *Неисцрпна рубрика* (*Unerschöpfliches Rubrik*) је разматрала „пикантне“ случајеве и жалбе мештана из различитих торонталских општина; у *Недељној рубрици* (*Von der Woche*) је нуђен преглед недељних дешавања на подручју Торонталске жупаније.

Према расположивим подацима, овај лист је излазио од 1906. до 1917. године. У Историјском архиву Зрењанин је сачувано мало његових бројева, и то међусобно неповезаних, из различитих година: из 1909. сачувана су свега три издања (од 1. јануара, 3. и 10. априла), из 1910 – два (22. јануар, 19. март), 1913 – једно (19. април), 1914 – два (18. и 25. јул), 1915 – једно (11. април) и из 1917. два (26. јануар, 9. фебруар).

Па ипак, и из овако оскудно сачуваних бројева *Нашег листа* могуће је разазнати теме које се појављују и у књизи *Доживљаји једног Американаца у Торонталској жупанији*. Тако се нпр. у једном подужем чланку у издању од 1. јануара 1909. непотписани аутор текста (највероватније Хел) обраћа *Виктору Оренд-Хоменау и његовим присталицама* („An Viktor Orendi-Hommenau und seine Anhänger“, *Unser Blatt* Nr. 1, 1. Jänner 1909, S. 4), критикујући његову „пангерманску“ политику у Банату која иде на уштрб немачких сељака оданих мађарској држави (овај мотив је присутан већ на самом почетку књиге)²⁶. У истом броју публикован је и чланак о појачаном исељавању из Торонталске жупаније у Америку („Zunahme der Auswanderung“), које је било актуелно и веома болно питање током читаве прве деценије 20. века, изазвано економском стагнацијом и кризом. Оно је, уосталом, довело и до јачања социјалистичког покрета на подручју Торонталске жупаније, што се такође види у књизи. У оквиру већ поменути *Неисцрпне рубрике*, *Наш лист* је прозивао корумпиране и алкаве чиновнике и попове по насељеним местима Жупаније, јавно

обзнањујући својим читаоцима њихов јавашлук, нерад и самовољу. Тако је нпр. у првом броју за 1909. годину критиковао сеоског судију у Солтуру („Unerschöpfliche Rubrik. Ein Szoultourer. Eine ziemlich lustige Geschichte“, *Unser Blatt* Nr. 1, 1. Jänner 1909, S. 3)²⁷, а у издању од 3. априла бележника у Ловрину, на ког су се мештани две године раније без успеха жалили („Unerschöpfliche Rubrik. Ein Muster-Notär“, *Unser Blatt* Nr. 14, 3. April 1909, S.)²⁸. Исти број је пренео и извештај о заседању жупанијске скупштине која је одлучивала о претварању бечкеречког затвора Мункач у жупанијски музеј и библиотеку, што је један од централних мотива књиге; у том се извештају појављује, као известилац по питању музеја и библиотеке, „озлоглашени“ жупанијски главни бележник Ерне Винцехиди, а аутор текста је чак употребио и исти израз који ће се касније наћи у књизи – „културисање“ („Komitatsausschuss-Sitzung“, *Unser Blatt* Nr. 14, 3. April 1909, S. 3). Данас не може бити спора да је отварање жупанијског музеја и библиотеке крајем прве деценије 20. века представљало једну од највећих контроверзи око које су се ломила копља на политичкој сцени Жупаније. Из малобројних сачуваних издања из 1909. године види се да је на мети напада сарадника *Нашег листа* био и жупанијски правобранилац у пензији Бела Пороскаи; осим што су се на њега жалили житељи Хомољице, које је наводно ојадио за 200.000 круна, *Наш лист* је истицао његово пензионисање, услед тоталне неспособности за рад, коју су утврдила три лекара. У књизи се на једном месту критикује појава договореног одласка у пензију здравих жупанијских чиновника како би дошли до додатних извора прихода.

Изразито опозиционо обележје књиге употпуњава и чињеница да је штампана у штампарији *Либертас*, коју су 1906. године у Великом Бечкереку основали др Имре Варади и његови сарадници окупљени око Незавишњачке – Четрдесетосмашке странке. Она се налазила у Гимназијској улици бр. 10, где је у исто време било и седиште редакције листа *Unser Blatt*. Рекламирала је све врсте штампарских услуга, настојећи да буде конкурентна водећој и најстаријој бечкеречкој штампарији коју је 1849. основао Франц Паул Плајц, а која је штампала жупанијска гласила *Торонтал* (*Torontál*) и *Гросбечкерекер вохенблат* (нем. *Gr.-Beckereker Wochenblatt, Великобечкеречки недељник*), као и сав материјал за потребе жупанијске управе и њених органа. Непосредно пред Први светски рат штампарија је 1913. прешла у власништво ортачке компаније *Шнелер и браћа Гешл*. До 1936, у време када је *Наш лист* већ увећано престао са излагањем, једини власник штампарије био је Људевит (Лудвиг) Гешл. Након Другог светског рата, њена опрема је национализована и искоришћена за постављање на ноге новоформиране послератне штампарије *Октобар* (потоње графичко предузеће *Будућност*)²⁹.

²⁶ Виктор Оренд-Хоменау (нем. Viktor Orendi Hommenau, 1870–1954), новинар, публициста, књижевник и издавач, један од предводника немачке народносне мањине у Јужној Угарској.

²⁷ Солтур - данашње Банатско Велико Село, раније самостална сеоска општина (прим. аут.).

²⁸ Ловрин – село у данашњем румунском Банату (прим. аут.).

²⁹ Миодраг Цветић, *Сто педесет година штампарства у Зрењанину 1847–1997*, Зрењанин 1997, 25.

Реч о књизи

Главни јунак Хеловог остварења („Американац“) је испрва неименовани млади банатски Шваба, за ког се тек накнадно сазнаје да се зове Јулијус. Он путује из Америке – у коју се као дете са родитељима одселио – бродом за Европу, у Угарску и Торонталску жупанију у којој се родио, како би обишао родбину и успут завршио неки породични посао. На путу упознаје земљака који покушава да му објасни политичке прилике у Угарској. Јулијус их испрва прихвата са неверицом, али у банатском завичају, у контакту са рођацима, има прилику да се увери у њихову истинитост и апсурдност. Током боравка у Малој Јечи, Жомбољу и Великом Бечкереку, он се упознаје са актуелним скандалима и политичким аферама, из прве руке сведочи јавашлуку и бахатости жупанијске администрације, манифестацији социјалистичког (радничког) покрета итд. и све то покушава (безуспешно) да помири са светоназорима и искуствима које је стекао у Сједињеним Америчким Државама. Боравећи на швапском селу, окружен својим рођацима, Јулијус уочава њихово политичко сазревање и еманципацију, оличене у опозиционом, али трезвеном и прогресивном посматрању друштвених појава и озбиљном промишљању политичке ситуације у Торонталској жупанији.

Није нимало случајно што је за амбијент у ком се одвија радња књиге одабрано једно швапско село у Банату. Њен аутор – по рођењу банатски Шваба, а уз то још и функционер *Јужномађарског сељачког савеза* и уредник *Нашег листа* – морао је бити одлично упознат са овим миљеом. За разлику од великог броја Немаца настањених по градовима, немачко сељаштво је остало верно *премодерном начину живота и одолевало наступајућим процесима модернизације мађарског друштва, оличеним у индустријализацији, ширењу идеологије либерализма и бујању националних покрета*³⁰. Привржено традицији донесеној из старог завичаја, ово сеоско становништво је током читавог 19. века неговало своју језичку и културолошку посебност³¹, успешно измичући мађаризаторској политици државних власти која их је лишила десетина хиљада сународника.

Међутим, и поред тога што су били свесни свог немачког порекла, јунаци Хелове књиге су пригрлили мађарску државну идеју и били одани Угарској. То се види и из тога што је у свом казивању Хел изузетно критички настројен према идејама и деловању Немачке народне партије у Угарској³², коју је жигосао као „пангерманску“ и

³⁰ Михаел Анголовић, „Немци у Јужној Угарској у XIX веку“, *Зборник Матице српске за историју* 76, Нови Сад 2007, 194.

³¹ Исто.

³² **Немачка народна партија Угарске** (нем. *Ungarländische Deutsche Volkspartei*) – политичка странка Немаца у Јужној Угарској, основана 1906. године у Вршцу, са циљем окупљања свих Немаца у Јужној Угарској у један јединствени политички фронт. За њеног председника изабран је белоцрквански адвокат Лудвиг Кремлинг. Њен рад је отежавала чињеница да су њене прваке мађарске власти оптуживале као

националистичку. У стварном животу, он је у *Нашем листу* нападао не само већ поменутог Оренд-Хоменауа, већ и председника Немачке народне партије Лудвига Кремлинга и остале првоборце немачког народног покрета, гледајући у њима националисте и агитаторе спремне да издају немачку народну ствар у замену за личну корист у договору са мађарским властима – уколико се за тако нешто укаже повољна прилика.

На самом крају књиге (Закључак), њен главни јунак сумира утиске, сажето износи своја запажања и даје савете својим земљацима како да поступају не би ли деловали „на ползу“ отаџбине. Настојећи да помогне и делујући у најбољој намери, он пред њих *ставља огледало* не би ли им показао какви су заиста. Тиме Хел јасно и недвосмислено шаље политичку поруку својим истомишљеницима и политичким следбеницима да истрају на свом путу у борби не само за сопствени положај, већ и бољитак земље у којој живе.

Захвалница

Књига *Доживљаји једног Американца у Торонталској жупанији* не би угледала светлост дана без разумевања и финансијске подршке Института за подунавско-швапску историју и регионалне студије у Тибингену, чиме је на најбољи начин затворен магични круг на истом месту где је петнаест година раније и започет. Подршка ове установе и њена улога у овом издавачком подухвату лако је разумљива ако се узме у обзир њена вишедеценијска научно-истраживачка оријентација на области Југоисточне Европе некада насељене немачким живљем с једне, те мотиви и теме који се појављују у књизи *Доживљаји једног Американца у Торонталској жупанији*, с друге стране. Отуда је било сасвим логично да Институт пронађе своје место издавача у њеном импресуму, уз Удружење историчара *Зрењанин експлоратива* које овим издањем бележи свој десети по реду наслов. Тиме је, након краће паузе, успешно настављена његова издавачка делатност.

У складу са добро познатом крилатицом *Једна слика – хиљаду речи*, приређивач се најсрдачније захваљује г. Душану Јуванину, колекционару и Дејану Воргићу, историчару уметности из Зрењанина, као и Марији Силаћи из Новог Сада. Они су уступљеним фотографијама и илустрацијама пружили свој, немали, допринос визуелном обликовању ове књиге. Ако се узме у обзир да је оригинално немачко издање било лишено илустрација, онда је печат који су они утиснули у ово издање утолико значајнији јер барем мало приближава читаоцу дух времена у ком се одвија његова радња.

„пангермане“. У овим оптужбама је било много истине, с обзиром на чињеницу да је странка идејно била веома блиска са Пангерманским савезом из Берлина и уживала његову финансијску и логистичку подршку. Основан 1891, Пангермански савез је водио агресивну, колонијалну спољну политику Немачког рајха, којом су, између осталог, били обухваћени и Немци ван Рајха (М. Анголовић, *нав. дело*, 197, нап. 53).

Уздајући се у гесло да тим који побеђује не треба мењати, завршна реч у обликовању и припреми за штампу преведеног рукописа књиге припала је тандему дугогодишњих сарадника који је до данас вишеструко доказао свој квалитет и стручност. Самим тим, приређивач се од срца захваљује др Драгани Сабовљев, дипл. библиотекару саветнику Градске народне библиотеке „Жарко Зрењанин“, која се побринула за лектуру и коректуру рукописа књиге те г. Вуку Гурјанову, који је прелом текста припремио за штампу, уједно осмисливши и дизајн корица књиге.

На самом крају овог предговора, преводацац и приређивач налази за сходно да упозори читаоца да је свака сличност ликова, радње и догађаја у овој књизи са стварним људима и догађајима из данашњице сасвим случајна. Имајући то у виду, није згорег надати се да ће се читалац на крају запитати да ли нас је „учитељица живота“ ичему научила за протеклих нешто више од стотину година или ће, пак, резигнирано подсетити на у овом случају, непогрешиву и сурово истиниту изреку да, што се више неке ствари мењају, то више остају исте.

У Зрењанину,
маја 2025.

Филип Крчмар

Др Имре Варади (1867-1959), бечкеречки адвокат, посланик угарског Сабора и вођа опозиције у Торонталској жупанији. Портрет је у власништву Народног музеја Зрењанин (Уметничко одељење, Збирка ликовне уметности, Легат породице Варади)

IV. Jahrgang. Nagybecskerek, 3. April 1909. Nummer 14.

Unser Blatt

Politisches Wochenblatt.
Organ der Torontaler Unabhängigkeits- und 48-er Partei.

Abonnement: Jährlich . . . Kronen 6.— Vierteljährlich Kronen 1.50 Halbjährlich . . . „ 3.— Monatlich . . . „ —.50 Einzelnummer 12 Heller.	Chefredakteur: Dr. Imre Várady, Reichstagsabgeordneter. Verantwortlicher Redakteur: Karl Dell.	Redaktion, Administration und Druckerei: Nagybecskerek, Gymnasium-Gasse Nr. 10. Annonzen und kleine Anzeigen werden nach billigstem Tarif berechnet.
Redaktions-Telefon-Nr. 205.	Erscheint jeden Samstag.	Administrations-Telefon-Nr. 205.

Заглавље насловне стране листа *Unser Blatt* од 10. априла 1909. године

Гимназијска улица у Великом Бечкереку у којој су се налазили штампарија *Либертас* и редакција листа *Unser Blatt* (између друге и треће куће са леве стране)

Bitte versuchen Sie

Ihren Drucksorten-Bedarf bei uns zu decken; wir verfertigen alle erdenklichen Drucksorten, wie: Geschäfts-Bücher, aller Art Brief-papiere und Kouverte, Rechnungen, Balleinladungen, Verlobungs-, Trauungs- und Visit-Karten, Plakate, Cirkuläre und Flugblätter, Speise - Karten, Rechnungs - Abschlüsse, alle für Banken und Genossenschaften nöthigen Drucksorten, Trauerparten etc. in der modernsten Ausführung, zu den denkbar billigsten Preisen.

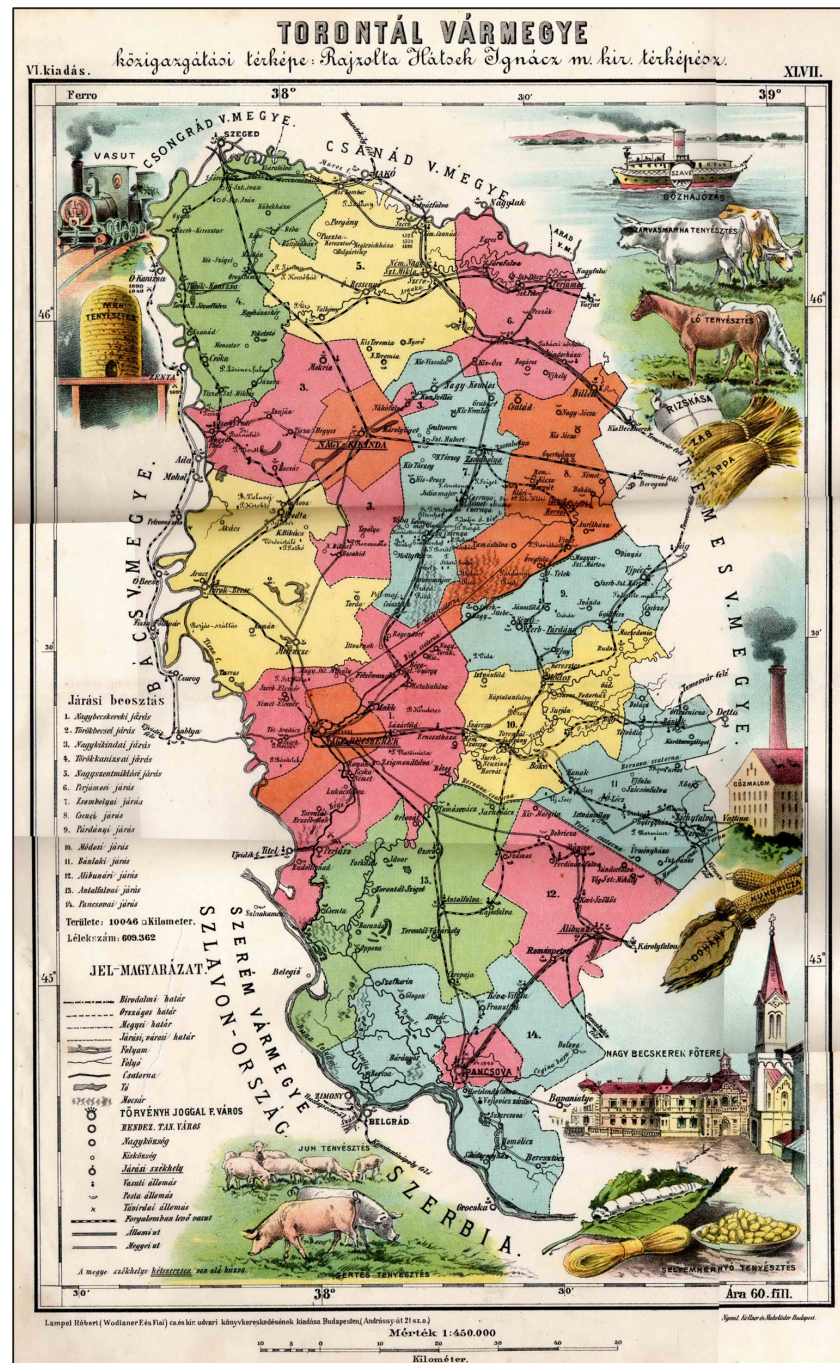
Libertas Druckerei-Akt.-Ges.

= Nagybecskerek, Gimnasium-Gasse 10. (Telefon 205.) =

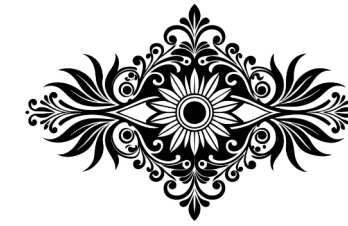
ДОЖИВЉАЈИ ЈЕДНОГ АМЕРИКАНЦА
У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ

Реклама за штампарију *Либертас* у листу *Unser Blatt*:

Молимо покушајте да своје штампарске потребе задовољите код нас; израђујемо све штампарске производе: деловоднике, све врсте папира за писма и коверте, рачуне, позивнице за балове, веридбе и венчања, визиткарте, плакате, циркуларна писма и летке, јеловнике, завршне рачуне, сав штампани материјал за банке и задруге, партне итд., у најсавременијој изведби и по најповољнијим ценама које се могу замислити. Штампарија *Либертас* а. д., Велики Бечкерек, Гимназијска улица 10 (телефон 205)

Административна карта Торонталске жупаније из 1910. године

Моји родитељи су некада живели у славној земљи Угарској и то у Торонталској жупанији. Међутим, услед разних недаћа, беху присиљени да се још деведесетих година иселе за Америку¹. Ми деца смо се убрзо навикли на нови живот и већ смо током година постали Американци. Али, отац и мајка су се тамо напољу стално осећали као странци. Увек су чврсто држали на окупу моју браћу и сестре и мене. *Када будемо скупили довољно, знали су да кажу, онда ћемо се вратити назад.* Отуда је било разумљиво само по себи да отац чита новине које су стизале из завичаја и размењује писма са рођацима. Речју, био је у току са дешавањима у отаџбини. Објашњавао нам је новинске чланке о политици, тако да смо ми деца – а поготово ја као најстарији – били прилично добро упућени у политичке и друге околности у Угарској.

Временом су чести разговори са оцем и другим земљацима, који су тамо преко живели у братској слози, као и читање завичајних новина, пробудили у мени осећај чежњиве знатижеље да поново видим завичај ког сам се тек магловито сећао и да се на лицу места упознам са тамошњим приликама. Али, у том тренутку је изгледало да ми се жеља неће испунити, пошто као предрадник једне фабрике нисам могао напустити своје место, а дужи одмор је било немогуће добити. Ипак, једнога дана је руководилац наше фабрике позвао к себи све раднике и суво нам објаснио да фабрика до даљњег обуставља рад и да сви можемо ићи, пожелевши нам све најбоље у будућности. Ово се десило у време страшне финансијске кризе у Америци, која је стотине хиљада људи оставила без коре хлеба.

Дакле, тако сам отишао на принудни одмор и сада сам могао да кренем на дуго прижељкивано путовање. Отац је то сместа одобрио, утолико пре што је и он желео да оконча неки стари предмет код Сирочадског стола² у Великом Бечкереку. То ми је посебно нагласио. А онда ми је рекао да потражим читав списак рођака и познаника у различитим општинама Торонталске жупаније. Овако припремљен, снабдевен новцем и очинским благословима, отиснуо сам се на пут.

Након заморног путовања железницом, коначно сам био на броду. Овде сам врло брзо стекао нова познанства. Међу осталима, срео сам два земљака. И они су хтели кући. Један је био ћутљив и повучен, други – сушта супротност. Били су браћа, отуда и разлика. Са овим отворенијим – звао се Јохан Бауер – врло брзо сам се спријатељио. Наравно, прво смо се узајамно распитали за порекло, а онда су на ред дошле прилике у Америци.

– Доста ми је више ове Америке – сваки пут је говорио. – За нас једноставне људе ово је пребучан живот. Овде недостаје оно што код куће у Угарској чини живот тако пријатним: удобност. Кажем Вам, пријатељу, мене су од моменталног повратка кући одвратиле једино велике заслуге и страх од поруге који ми је претио, кад бих се одмах вратио.

Нисам могао а да се тихо не насмејем, јер ми је недостатак удобности зазвучао као апсурд.

Бауер је то приметио и на то се силно узбудио. – Да, младићу, рекао је. – Вама то звучи смешно. Вас је већ затрвао амерички ваздух. Или то можда потиче отуда што сте у незрелом добу напустили нашу малу Угарску. Због тога не можете осетити како је нама старијима у овом свету облакодера. Ви не можете да замислите нпр. како сам се ја осећао другог дана на послу када је у челичани где сам радио један запослени погинуо носећи ужарену бачву. Једва да је пострадао, већ су га однели – у мртвачницу или где год. Нико се не брине о сиромашнима. Нико није знао ко је он уопште био. На његово место је дошао неко други, ко је дотле са стотинама истих таквих дреждао на хладноћи испред фабричке капије. И све се наставило даље. Од тада није прошао дан, а да најмање један радник на такав ужасан начин није уступио своје место другом изгладнелом раднику. Код куће, у нашим уско сеоским приликама, и пријатељ и непријатељ се окупе око покојника. У добру и у злу свога ближњега се узима живог учешћа. Дакле, буде се човек. Тамо преко – показао је уназад презривим покретом – људски живот не кошта ништа. Човек се не цени скупље од вола за клање.

– Добро – узвратих – али коначно, какве користи има од жаљења после смрти?

– Младићу – рече Бауер – прво морате мислити, па тек онда говорити. Ваше питање је потпуно бесмислено. Јер, није реч о мртвима, већ о живима. Ради се о томе да је преко – ту шљуну презриво – људски живот исувише јефтин. Мере предострожности се готово у потпуности игноришу. Ако се деси каква несрећа, то се тек у најређим случајевима спроведе озбиљна истрага.

– Тако је!

– Е видите, код куће ствар с тим уи вези стоји сасвим другачије.

– То не бих могао баи рећи, ако се може веровати разним новинама – одговорио сам. – Уопште, о нашем ужем завичају, Торонталској жупанији, мало сам тога доброг имао прилике да прочитам.

– Ту сте можда опет у праву, али код нас није проблем у законима, већ у онима који их спроводе. Јер, уз неколико изузетака, закони у Угарској су врло добри и племенити. То што се они лоше спроводе, кривица је народа који се мало брине о својим правима. А опет, у Америци влада распојасаност. То се у свему види: од начина градње кућа до железнице – све је површно. Раднички станови су праве замке за људе – сви од дрвета, а вишеспратни. Нема месец дана откако је у нашем ближем суседству – ми се злопатимо у Чикагу – изгорела кућа са свим што је било унутра. То се десило током ноћи. Четрдесеторо људи, са децом – сви су изгорели. Два спрата од дрвета! Ко је још чуо за тако нешто? Но, што да трошимо толике речи на ствари од којих се само изнервирам. Радије причајмо о Угарској.

И разговарали смо о завичају. Испричао ми је пуно тога занимљивог: о политици земље, али углавном о приликама у Торонталској жупанији.

Био сам запањен знањем свог сапутника. Упитах га откуд све то зна.

– Углавном из књига и новина – одговорио је. – Много сам тога научио и из сопственог искуства. А таквих као ја има још пуно у Торонталској жупанији. Међутим, фали нам повезаност. Још увек смо спутани одређеном суздржаношћу. Видите, код куће међу мештанима свог села никада не бих могао тако да разговарам као сада са Вама. Нешто ме стегне у грлу: страх од изругивања. Јер ми Банаћани смо чудна раса: ругамо се, али само себи и својима. У стању смо да најглупљег странца саслушамо са страхопоштовањем; свако ко га чује направи израз лица као да је од тог странца добио богзна шта; али чим неко од наших ближњих жели да нас нечему научи и подучи, увек кажу људи: па чему тај има да ме научи, ја сам паметан исто колико и он.

– То је наopak став.

– Да, то јесте – наставио је. – Па ипак, то није све. У нашим круговима људи су лењи да мисле. Још увек премало читају и уче. Не умеју да разликују добре од лоших новина. Има људи који приликом куповине новина, само гледају на цену. То увек значи: добро, ове новине коштају годишње две круне мање, зато узимам њих. Ви се смејете млади пријатељу, али то је дословно тако. Значи, нису битни усмерење и садржај једног листа. Даље, још увек је главна бољка сељака и извесно зихераштво. Ако им се и пружи најбољи и најлепши пример, ако им се и покаже прави пут којим би требало ићи како би се изборили за место које им припада и како би стали у крај чиновничкој надмености, тек ће у најређим случајевима устати и јавно испољити свој став. Нико не жели да први крене напред. А и тамо где се нешто дешава, најчешће нису сељаци ти који пуцкетају бичем и покрећу масу. Али то траје онолико дуго колико и они који их покрећу. Ако се то не уради, све пропада и кола стају на пола пута.

– Али то мора да је врло штетно за опште добро? – упитао сам.

– Наравно. Овој млакости чиновници могу да захвале што су у прилици да раде шта им је воља. Додуше, неколико срчаних људи је покушало у скорије време да у Бечкереку покрене новине које се беспошtedно боре против чиновничке корупције. Али шта то вреди? Ако чланови жупанијске скупштине изабрани из редова сељачког сталежа – како се већ често жалио тај лист – лепо остају код својих кућа. Да ли неколико људи у Бечкереку треба да бије (и добије) битку против угњетавачке већине?

Зачињено оваквим разговорима, путовање ми је брзо прошло. Сазнао сам много тога о дешавањима у Торонталској жупанији.

У Хамбургу смо нас тројица остали заједно и, након једнодневнoг задржавања, одвезли се у завичај. У Одербергу³ смо, приликом прегледања пртљага, наишли на још једног земљака. Како је рекао, послом је боравио у Немачкој.

Причали смо о свему и свачему, а нови познаник – зваћу га *Земљак Јозеф* – је био тај који је разговор скренуо у мени сасвим непознатом правцу. Наиме, питао ме је да ли сам чуо нешто о тежњама Немачке народне партије у Јужној Угарској⁴.

Наравно, рекао сам да нисам и притом зашклиљио на Бауера, опазивши да му је лице попримило презрив израз. Ипак, оћутао је.

Земљак Јозеф није ништа приметио, већ ме је питао да ли сам Немац.

– Не.

– Не? Шта онда?

– Американац.

– Али немачки ти је матерњи језик?

– То да, али сам потпуно овладао и енглеским, а пошто у мојој фабрици претежно имам посла са мађарским радницима, то сам научио и мађарски, што ми је било утолико лакше пошто сам основе тог језика већ понео са собом из завичаја.

– А, тааако значи – узврати отегнуто господин Земљак. – Ту онда немам са Вама шта да тражим – додаде након паузе.

– Како то мислите? – упитао сам запањено.

– Па врло једноставно, мислим да сте отпадник и издајица сопственог народа, један од многих који не желе да помогну у светој борби за културу и напредак немачког народа.

Силно сам се узбудио. У први мах ми је дошло да клипану опалим шамар, не бих ли му показао шта је немачка рука. Али, пошто ми је Ханс Бауер помирљиво намигнуо, то сам се смирио, иако је у мени силно кувало због оних речи *отпадник* и *издајица*.

– По томе знам да сте *Банаћанин* – наставио је у међувремену. – Наши преци су били добри Немци, а данас се скоро сви осећају као *Мађари*. Науче језик и воде мађарску политику. Тиме смо изгубили не само своју националност, него смо се у потпуности одвојили од матичне државе и уопште више не саосећамо са земљом из које смо потекли. Због тога се неколико људи, правих Немаца, окупило за спас нашег племена, за спас наше особености. А Ви пријатељу, Ви бисте се радије држали једног народа који броји 100 милиона, него шачице коњочувара! Код нас је све мађарско: у првом реду јавне службе. Ако желите да Вас разумеју, онда морате научити тај *псећи* језик. Да ли је то у реду? Ми смо Немци и желимо да останемо Немци.

– Да ли сте завршили? – упитао сам.

– Да и не – рече. – Али не бих више да говорим.

– Што је и боље – упаде Бауер. – Али зато ја желим да Вам одговорим, како у име свог младог пријатеља, тако и у своје лично име. Извините, млади пријатељу, што упадам – обратио ми се – али познајем ову превару боље од Вас.

– Дакле, господине земљаче – отпоче – најпре морам да приметим да ништа ново нисте научили, јер још увек певате исту песму коју Вас је научио Крамер Албин⁵ или неки њему сличан клипан. Исто то о чему сте малопре трубили сте говорили и код нас пре неколико година. То ме

чуди, јер се издајете за паметног човека. А и јесте паметни, јер до пре неколико година једва да сте састављали крај са крајем. Нисте били у ишта бољем нити лошијем положају од било ког другог сељака. А данас сте власник фабричког погона или, пак, машинске радионице. Глумите господина и то све зато што се представљате као дивљи Немац. Мађарски сте назвали *псећим* језиком. Онда мора да сте и Ви сами *псето*, јер и Ви говорите мађарски. Једном сам Вас слушао када сте причали са среским начелником; у устима вам је само бубрило: *Kéret alássa!*⁶. Како сте се само удворички држали том приликом! Где је нестао онај симбол пркосног немачког делије? Хроста, што се ни пред ким не повија, већ се радије ломи? На њега сте заборавили и постали мањи од маковог зрна! И то пред једним среским начелником који је у Вашем срезу омрзнут до бесконачности, јер угењава људе. Где нестане немачка постојаност? Куд се деде крути принцип неговорења мађарског? Дакле, други глумани не треба да науче мађарски, али Ви да. Други треба да глуме љуте Немце, непријатеље свега мађарског, док Ви и Ваши пријатељ *Оренди*⁷ оснивате којекаква удружења за очување Немаца у Угарској и смејете се сиротим несрећницима, такозваним *сународницима*. Они себе терају на неприродни бес и попуштају тврдокорним Немцима, али чим се укаже и најмања рупа кроз коју човек мора да се провуче не би ли постао судија или поротник, то ће сигурно покушати и најзагриженији земљак. Увући ће се у њу и изаћи са друге стране као главни родољубац. Јер, господине земљаче, људи су већ много тога научили од Вашег колутања очима. Ваше присталице су углавном унесрећени ловци на намештења или људи који по сваку цену желе да привуку пажњу. А онда умисле да зато што припадају Вашој партији дугачког назива од њих зависи равнотежа снага у Европи.

Господин земљак је већ изнова желео да одговори, али Бауер се није дао зауставити. Након краће паузе коју је узео да размисли, током које је Пангерман мрмљао себи у браду, Бауер настави:

Све оне који Вас не следе називате *отпадницима* и *издајницима*, не бисте ли извукли још више новца из немачких џепова, увек спремних на давања. Мислим да тренутно нема већих издајника од Вас и Ваших истомишљеника. Јер Ви презирете све оно што је украс сваког човека: част. Нема части у хушкању и пујању својих ближњих само из тог разлога да се покаже тобож некакав успешан рад и на основу тога из иностранства добију неке паре. Срамоту овог поступања ништа не мења чињеница да Вас помаже Немачка, јер је и Немачка за нас иностранство као и свако друго. Немачкој не служи на неку нарочиту част што су се наши преци оданде морали одселити. Јер, да је нашим старима тамо добро ишло, онда се сигурно не би одлучили на једно тако далеко и тешко путовање. У свом новом завичају су се за кратко време већ осећали добро, јер су ту остали и узнапредовали. Сигурно да су се морали помучити, али та мука вероватно није била толико лоша као она коју су морали трпети наши саплеменници који су се иселили за Америку у исто време када су наши преци дошли овамо. А ако су се и злопатили, то су чинили са добрим изгледима да ће доћи до благостања. Наши преци су радили са тим циљем, а не да буду, како то настоји наметнути она *врећа отрова Оренди*: *културтрегери*. Нисте ли се ту и тамо још распитали: зашто су наши

стари уопште дошли овамо? Ако нисте никога питали, ја јесам. А одговорио ми је сведок прошлих времена, да му је отац – који се родио у Немачкој – код куће трпео горку беду и да их је глад потерала из отаџбине. Дакле, преци су овамо дошло да би имали довољно да једу, а не да унапређују културу. Овде су добили опрему, тек овде су, већина њих, постали сељаци. Јер код куће је било већ превише путујућих трговаца, занатлија, надничара, копача угља, дрвосеча итд. Овамо су их привукле добре шансе да ће добити њиву и кућу. И ови људи, чије је образовање било веома оскудно, су већ након једног нараштаја показали колико се жилаво држе поклоњене им и својим радом остварене родне груде; јер, када је 1848. Аустрија из уставних обзира завојштила на Угарску⁸, тада су се ови, још увек полу-Немци, дигли на оружје против оне Аустрије која их је овде довела са скривеном намером да уз њихову помоћ држи Мађаре у шаџи. И сада ми, потомци бранилаца отаџбине из 1848, треба да се одрекнемо својих старих и постанемо хуље, само зато што би неколицина предузмљивих могла извући корист из ове беде! Жуља Вас што је мађарски службени језик? Е па, мени се свиђа! Да ли сте већ били преко океана? Не? Учините то једном и запањите се. Тамо нико не мора да учи енглески, пошто свако има толико мозга у глави да ће без знања енглеског остати само физички радник. Тамо ће бити нико и ништа. Добијање и најскромнијег звања тамо зависи од познавања енглеског. И нико нема ништа против тога. А и ако има – због чега? Шта му то значи? У најбољем случају слегнете раменима на такву будалу и ствар се на томе заврши. Или, који би језик требало да буде службени у Угарској? Који, драги господине?

– Свака народност требало би да буде заступљена – одговорио је земљак.

– Ви то озбиљно? – упитао је Бауер.

– Наравно.

– Е па, свака Вам част на таквом предузећу. У Аустрији већ видимо почетак краја, иако за сада само два језика важе за службене. Али 6 или 7 службених језика, то би већ била чиста будалаштина. Јер, где бисте нашли чиновнике који говоре све те језике?

– Па, требало би да их науче.

– Сјајно! Али шта да радите ако Вам суд из Турјачког Сенмартина пошаље одлуку на словачком? Шта онда, господине земљаче? Или добијете званично писмо од средњег суда у Карансебешу састављено на румунском? Ко ће Вам то превести? Такву бесмислицу можете трућати земљацима, али само онда, када су наћефлејисани или ако себи потражите малоумну публику. Ја верујем да међу Немцима тешко да можете наћи такву бену. Сигурно је да је нама који нисмо учили мађарски прелазак на тај језик тежак, али то је углавном наша кривица и ту се ништа не може променити. Због тога називати један језик псећим, то заиста изискује беспримеран безобразлук.

– Господине! Шта Ви то себи дајете за право!

– Ништа ја себи не дајем за право, него Вам само кажем истину. Саветујем Вам да се, ако Вашем царсконемачком уху непријатно звучи псећи језик, једноставно иселите. Али овде, под заштитом наших закона који превише гледају кроз прсте таквим нитковима што хушкају

поштене људе, то се неће до века толерисати. Да сам ја законодавац, брзо бих излечио и Вас и Ваши чопор од свих болести. Донео бих закон да свако ко се буни против постојања и јединства државе и против употребе државног језика сасвим једноставно напусти земљу, а да иметак који је овде стекао припадне држави. Па нека га чува и брани она земља, за коју се тако страствено залаже. Волео бих да видим, да ли би брзо завладао ред. Знам да би Ваши богохулна уста тада била пуна речи хвале.

– Поучно је то – овде се Бауер обратио мени – како племенита господина Пангермани код нас у Торонталу чувају себи леђа. Углавном се одају као оруђе жупанијских власти. А оне су довољно бескрупулозне да са њима уђу у такав неприродан савез. Каква је то лепа веза! Али чињеница је да она постоји. Постоји још из времена племенитог Криштофија⁹, чији су верни помагачи били наша жупанијска господина. Разумљиво и Пангермани. Они од тада уживају извесне повластице у Торонталској жупанији. И труде се да се понашају за пример спрам вармеђашке господе. Испоручују им гласове, ма колико мало их имали, и чак вичу Ђејен!¹⁰ Или то можда није истина, гос'н земљак? Ви, заштитници Немачке, ћутите. Поготово када се генерални заступник за Немачку, Оренти Хоменау, не оглашава о злоупотребама власти. То је прећутни договор. Обе стране имају отуда своју нечасну корист. Власти могу – докле год је народ нејединствен – задржати своју моћ и све што са њом иде. А пангерманско друштво се такође добро овајди, јер стави у свој џеп све што стигне споља и притом овде ошиша све што има вуну. А ми, који не саучествујемо у овој срамоти, ми смо отпадници. Ми негирамо своју народност зато што се не угледамо на своје претке тако што пузимо и претварамо се док носимо гују у недрима. Ми смо отпадници јер су се наши преци, због глади, овде доселили, а ми овде научили земаљски језик и по свему размишљамо и осећамо се онако како се осећа и сваки честити држављанин ове земље. Отпадник је онај који напусти своју веру и одрекне се свог порекла. Да ли смо ми то учинили? Или, да ли желимо да то учинимо? Ја и још многе стотине хиљада сигурно не. Али не желимо да помажемо у тровању мирног развоја и подизању вештачких зидова који раздвајају, већ да се боримо против свакога ко то чини.

– Па кад Вам је тако добро ишло у овој лепој Угарској, зашто сте је онда напустили и срећу потражили другде? – убацио је Земљак у међувремену.

– Одговор на то питање је једноставан: зато што код куће нисам зарађивао довољно. Боље речено, зато што ми је превише тога требало, а премало сам радио. Да сам у завичају имао толико пуно да рмбачим и да се злопатим колико тамо преко, не бих ни отпутовао. Али то ми је било од велике користи и због тога би свако требало да оде преко, макар на неколико месеци, да се види шта је човекова снага у стању да направи, када је принуђена.

– А привредне прилике нису криве за осиромашење Угарске? – упитао је Земљак поново.

– Сасвим сигурно. И људи раде управо на том привредном успону, да се поправи оно што је четрдесетогодишња криминална привредна политика пропустила да уради¹¹. Али то не може одмах.

Овај вербални окршај слушао сам ћутке и са великим интересовањем. Бауер ми се допао, јер сједињује природно, оштроумно поимање ствари са начитаношћу и речитошћу. А и ја сам тако мислио у себи, како би ствари изгледале у једној земљи, када би у просеку сваки њен грађанин у срцу и души био тако опредељен.

Стигли смо у Жолну¹². Господин Земљак нас је напустио, чак је заборавио да се поздрави.

– *Ма нека га – рече Бауер. – Већ дуго знам овдашње људе. Он је у свакој чорби мироћија. Када би га мађарска влада заједно са његовим пајташем Орендијем дала позвати себи и питала: колико тражите да будете добре патриоте?, тада бисте видели како би двојица ортака била зауздана. Овај Оренди је, уопште узевши, пријатан клипан. Сас из Ердеља¹³. Један његов предак је био највернији Кошутов присталица¹⁴ и у његовој пратњи је побегао из земље након што је Гергеи положио оружје¹⁵. А сада његов унук бесни на Угарску. Зар то није одвратно?*

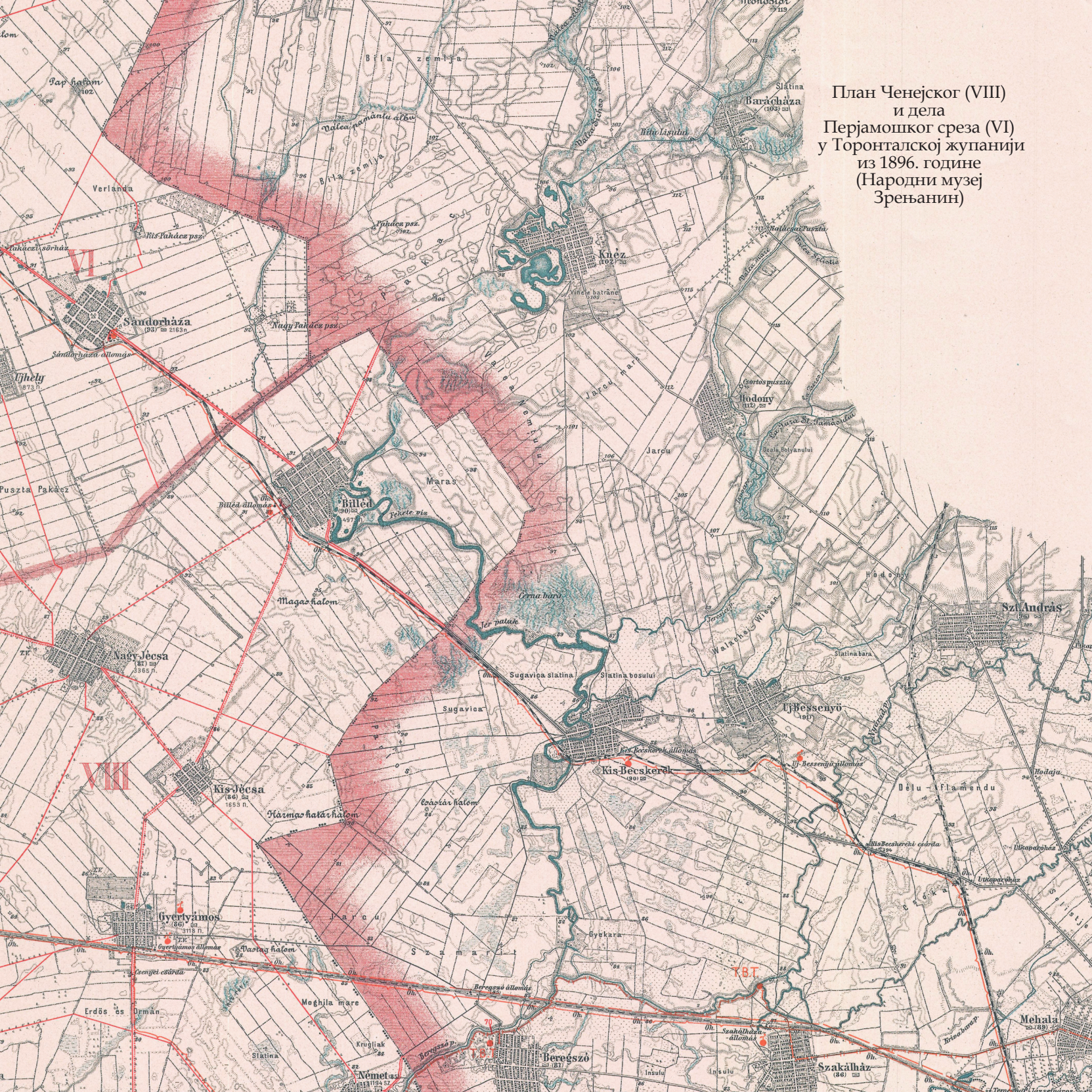
– Више је бескарактерно.

– *Тачно, то је права реч. Самим Сасима није био од користи, јер они већ дуже нису на антимађарској линији, пошто виде шта им следује од Румуна. И онда се он ту прави важан.*

– Али има присталице?

– *Има, али какве? Па нека их је неколицина, али ме љути то што се они приказују као ћаво на зиду кога цртају црње, него што он заиста јесте. Њима имамо да захвалимо што сваког ко се заложује за свој матерњи језик сумњице да је Пангерман, јер је извесна немачка партија себи на чело прилепила слоган: ОДБРАНА МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА. Притом се цело њихово руководство тресе од смеха ако се неко да завести и купи ћубре од прича које продају. Јер њима њихов народ лежи на срцу таман толико колико и мени збацивање кинеског цара. Да није тако, они би морали бити у првим редовима борбе против напада политичких власти. Али Орендијеваца тамо нема. Њима је стало само до сопствене коже и мисле да би било много пријатније ако би се неко други борио против тако страшних жупанијских власти.*

У ЗАВИЧАЈУ

План Ченејског (VIII)
и дела
Перјамошког среза (VI)
у Торонталској жупанији
из 1896. године
(Народни музеј
Зрењанин)

Мој пријатељ Бауер и ја на крају смо се морали растати. Његов брат и он су сишли у Великој Кикинди. Растанак од овог човека ми је тешко пао. Јер, за неколико дана сам више научио и сазнао, него што бих могао из богзна колико књига. Стегао ми је руку и рекао: *Останите још коју годину напољу, а онда се вратите кући и будите од користи својој отаџбини, јер ће ускоро и код нас бити отворене велике фабрике.*

Сишао је натоварен тешким ранцем.

Наставио сам даље. Коначно сам стигао на циљ свог пута, тј. на последњу железничку станицу. Чекали су ме са колима, јер сам у међувремену послао телеграм свом стрицу. Један стамени момак, у ком сам једва препознао Николауса, енергично се са мном руковао. Утоварили смо кофер и даље смо кренули брзим касом. Рођак Сеп, мој стриц, чврсто ме је загрлио. Чинило ми се да се борио са сузама док се распитивао за мог оца, свог млађег брата. Стрина, цела кућа ме је одмеравала и додиривала. Чак ме је и мачор са огњишта оњушио. Питањима није било краја. И радо сам на њих одговарао. Постепено се окупио цео комшилук. Полако сам препознавао скоро сваког. Школски другови су се тискали око мене. Стриц је приредио вечеру за све о свом трошку и ускоро сам упознао особине своје родбине. Људи су били весели и причљиви. Николаус је из шкриње извукао хармонику и разговор је у трену био завршен.

Изненада ми је пала на памет једна примедба пријатеља Бауера, коју је изрекао на путу кроз Немачку, када је на једној железничкој станици наишла делегација немачких сељака: *Да ли би требало са овима да будемо сународници – рекао је вртећи главом. Како је све то наивно у главу. Све им тешко пада, сви су учмали и хладни. Кући код нас плавокосих је из генерације у генерацију све мање. А агилност је на раду иста као и на игранци или каквој сличној активности. А тек спремност да се брбља!* Ово сам одмах запазио када је моја рођака Кати, једно покорно, лепо одрасло девојче плесала са једним дераном. Као прави мајстор плеса! А потом разговор за столом: тртљало се само тако. Полуозбиљно, полупоспрдно.

Тонија Хофмана, који је ешкут у општини, највише су задиркивали. Неколико њих му је рекло: *Тебе не бирамо, иначе ћеш се покварити.*

– *Да, да – рече стриц – то му дође онако успут. У општинским службама уме да буде загушливо. Онај ко дуго у њима борави, временом се исквари. Прво се навикне на честе одласке у кафану. Онда мора пушити цигаре јер бележник не може да поднесе дим из луле. Тако се деси да неки*

људи, који су у основи непоткупљиви и потпуно исправни, у немогућности да удовоље племенитим поривима, најпре почну да примају мито, а у многим случајевима чак посегну и за туђим добром (у чему су често имали добре узоре од добрих учитеља). Поврх тога, ствари код куће крену низбрдо. И онда такви људи, који су некада били „господа“, постану „сиротиња“.

– У праву сте рођаче Сеп, али ови тужни примери ми служе као упозорење и баш због тога одлазим у општинско звање само онда када ми је то дужност. Да тамо убијам време и остављам жену да се сама мучи – тога нема код Тонија. Уопште ми не би пало на памет да прихватим намештење. Учинио сам то чисто страници за љубав. Али бележник се не понаша према мени као према среском начелнику.

– Тужно је то – рече Филип Ек – као да би морао ићи просити без начелника.

– А видиш, на крају смо заглавили са њим. Срески начелник нам не кандидује нашег човека, рече рођак Сеп. – А обећао је... Како га није срамота?

– Он и срамота? – рече Ек. – Па било је и у новинама. Зашто се није жалио, јунак на речима? Да сам ја главни срески начелник, пре бих умро него што бих погазио своју реч.

– Да Филипе, то је виша политика, коју ми прости сељаци не разумемо. Ми смо научени да је задата реч светиња – рече Хофман.

– Али не сви – рече стриц. – Сећаш ли се Адама Ваклера? Он се са нама руковао док је дао часну реч да ће гласати за Ходија, а одједном је гласао за Чеконића¹⁶.

– Ма! Папучара, који дозвољава да му жена наређује, не рачунам у људе.

– Е па сад... Има их још пуно таквих, који се не зову Ваклер, па се опет измигоље. Јер, да их нема, онда би све било у реду. Онда наш бележник не би могао да одуговлачи наш предмет са биком толико дуго.

– Да, а шта је било са Божјом банком? – убази се Ек.

– Божја банка? – упитах. – Шта је то?

Друштво за столом прасну у смех.

– Да, то је један посебан изум овде у Малој Јечи¹⁷ – одговори рођак Сеп. – То је банка од које ни акционари ни дужници нису имали користи, него само штете. Звали су је Божја банка, јер су акционари стално викали: О Боже! Толико су дуго запомагали, док нису остали без пара и са огромним рачунима.

– Али стриче, рекли сте да су и дужници имали само штете. Како то?

– Па тако што је читав низ рачуна био кривотворен и онда су задужени људи који нису никада ни добили никакав новац.

– А шта је са оним ко је одговоран за то?

– Непосредни кривац је измирио дуг – машио се револвера и одузео себи живот. Други, који због свог немара сноси ништа мању кривицу, је наш бележник.

– А ти што су викали Боже, зар нису и они криви – упита Хофман јаросно.

– Разуме се – одврати стриц. – Зато сам и рекао да код нас има још пуно Ваклера.

– Али, драги земљаци – убазих узбуђено – извините, али такво предузеће је нешто страшно.

На то се сви подругљиво насмејаше.

– То би требало да буде страшно – рече Ек. – Требало би да читаш „Наш лист“¹⁸, ту би пронашао такве ствари од којих би ти се дигла коса на глави. Нажалост, у стварности се дешавају и горе ствари, али се не усуђују да о томе пишу, јер није све доказиво. А ти тајни греси су највећи. Лист је касно покренут. Кад би људи само били зрели и поступали као четрдесетосмаши из Мале Јече, врло брзо не би било материјала за те „неисцрпне теме“¹⁹.

Још се дуго расправљало о овом и оном, док се гости нису разишли кућама, а ми отишли на починак. Па ипак, сан ми није долазио на очи, јер ми се у глави комешало мноштво нових утисака које сам стекао за кратко време.

Следећег дана сам се одвезао у среско начелство у Ченеј²⁰, где сам хтео да предочим свој пасош, како бих избегао евентуалне непријатности. Моји пријатељи су ме посаветовали да тако поступим, узимајући у обзир да је рођак Сеп важио за опасног опозиционара, пошто је био окорели четрдесетосмаш. А сумњичили су га да је припомогао у обелодањивању чињенице да је главни срески начелник прекршио обећање у погледу кандидовања среског начелника у Ченеју.

Тако сам се са Николаусом одвезао за Ченеј. У среско начелство сам отишао мало после 9 сати. Пандур на вратима ме је гледао крајње неповерљиво и врло непријатно ми ставио до знања да *nagyságos szolgabíró urak* још нису стигли. Чекао сам. Најпре стрпљиво, а онда сам почео полако да се узбуђујем. Било је већ пола 10! Слаба ми је била утеха што је са мношћом био још читав низ странака који су псовали. Али само у себи, што се могло читати из њихових намргођених погледа које су бацали свуда унаоколо. Али ниједан се није излетео, јер је пандур, као шпијун, њушкао унаоколо.

Коначно – било је пола 11 – један господин у чизмама је немарним кораком ушетао унутра.

– То је Стојановић²¹. Јузбашић²² долази углавном око 11 – шапну ми један човек.

– Ко је Стојановић?

– Срески начелник и Швабомрзац.

– И то се трпи?

– Да, шта се ту може? Он је сад на коњу, откако је Ботка²³ велики жупан, који му је близак рођак. А ускоро ће постати и главни срески начелник.

– Иако га нико неће?

– Чак и тада. Јер, први предуслов да неко може постати главни срески начелник је да га народ мрзи. Тешко оном ко је омиљен, јер тај ће догурати најдаље до звања почасног главног среског начелника, а до правога – никад.

Торонталски велики жупан Бела Ботка

– Али пријатељу, Ви изгледа примећујете да сам странац и желите да од мене направите будалу.

– Никако и нипошто. Јер нажалост говорим само истину. На том месту се налази само онај који сваком житељу среза жели најгоре.

– Ако је то истина, онда ситуација у Торонталу изгледа врло жалосно.

– Жалосно? Изгледа очајно...

– И зар се ништа не може променити?

– А ко ће то променити? Велики жупан? Најбољи пример „не дирај ме, не дирам те“. Човек који је велик једино по килажи, а мали по свему осталом. Мали по начину размишљања, још мањи по делима. Поджупан је слуга грофова. А њихова се политика, Чеконићева највише, састоји у томе да не дозволе да падне ниједан доказани прогонитељ народа.

Наставак разговора је изостао, јер је мој „доушник“ прозван да уђе унутра.

После једва пет минута поново је био напољу. Пришао ми је псујући и грдећи.

– Видите – рече – поново још један доказ како се овде поступа са сељакком. Ниједанпут ме нису саслушали. Онај клипан тамо унутра мисли да је Господ Бог. Загрмео је на мене, издиктирао ми глобу од 50 круна и то је било то. Сада могу да се жалим код друштва из Жупаније, које исто тако мисли као и он. Сада морам узети адвоката, проћердати драгоцено време и на крају ћу морати да платим. То се код нас зове правда.

– Зар нисте криви?

– Какво непотребно питање. Да сам крив, не бих ни реч рекао, него бих платио.

– Па у реду, али како се некоме може пресудити без саслушања?

– У Торонталу, а нарочито у ченејском среском начелству је све могуће. Сам главни срески начелник се готово ни око чега не стара. Ако и залута овде у звање, тиме се не постиже много. Јер, он се углавном само шећка унаоколо. Забавља се са својим четвороножним пријатељима који га свуда прате: ловачким псима. Дружење са тим керовима треба да му надокнади недостатак двоножних пријатеља. Збогом! – рече Непознати и оде.

У души ми је било непријатно. Након свега што сам чуо, био сам на корак да не уђем унутра. За то време су странке излазиле једна за другом, углавном црвене од узбуђења. Један непријатни дебељко је изашао из фабрике правде смејући се: Видите, ви четрдесетосмаши? Тако то иде, кад се главом налеће на господу. Где је сад ваши Ходи? Он треба да вам помогне.

На то му један младић љутито одбруси:

– Зачепите губицу, Ви ниткове и шпијуну! Стидите се што се као сељак правите важни и саучествујете у прогону сопственог сталежа. Ко то чини, тај је нитков и не заслужује да се назове човеком!

– Људи, јесте ли чули увреду? Чекај само ти жутокљунче, сад ћеш добити своје!

– Шта? Тужићете ме? Па то је већ Ваш занат. Само ћу бити кажњен. Данас то тако иде, да се искреност кажњава, а неискрени раде шта хоће без последица.

На крају више није било странака и закуцао сам на врата делиоца правде. Чекао сам одговор. Пошто га није било, покуцао сам јаче. Сада се зачуло једно дречеће Szabad²⁴. Ућох.

– Mit akar?²⁵ – заурла моћник на мене.

Изненада ме је преплавила помисао да сам грађанин Сједињених Америчких Држава, а грађанин је тамо човек, а не стока. И онда сам истим тоном викнуо на тог лудог бедника:

– Ја сам странац и имам посла код Вас!

И гле, човек као да се преобратио. Постао је предусретљив и омекшао је чим је сазнао да сам Американац. Мој предмет је био одмах решен. Николаус ме је нестрпљиво чекао и одмах смо се одвезли кући.

Код куће сам рођаку Сепу испричао о искуствима које сам прикупио и описао му свој наступ пред среским начелником.

Старац се стресао од смеха. Па, то је било добро – рече. – Али, знаш ли чему имаш да захвалиш за овако ретко поступање?

– Волео бих да знам.

– Рећи ћу ти: код нас постоји неизлечив страх од сваког странца. Овдашњи људи могу бити понижавани на сваки могући начин, али, када се ради о странцу, онда то значи: Руке увис! То се најбоље види код оних који се селе за Америку. Ко је једном био преко, тај ће исто тако бити теташен (к)од наших власти. Чак им се пишу и приватна писма, и то бесплатно. Њихови предмети се прегледају једном, код нас непознатом, брижљивошћу и савесношћу, тако да би сви ми требало да се одселимо за Америку и овде оставимо само бележнике и среске начелнике. То би дало леп пример.

У Малој Јечи сам остао још пуне две недеље, добро се забављајући и још боље упознавши овдашње прилике. Нарочито послове бележника. Али, пошто је ово све већ познато, нећу даље писати о томе.

Био је леп јесењи дан када ме је Николаус одвезао за Жомбољ, где живи мој деда са мајчине стране.

Док смо се возили улицама Жомбоља, пријатно сам се изненадио како се ово место лепо развија. Финансијске прилике су биле прилично повољне. Притом је била очигледна ревност овдашњих житеља да сопственим снагама допринесу улепшавању свог родног места. Ово сам видео из тога што се за 12–14 година откако нисам био у Жомбољу изградио велики број нових кућа.

Утолико ми је било непријатније када сам усред града (јер Жомбољ је заиста град) угледао зграде грофа Чеконића, како леже потпуно девестиране. Рекох Николаусу: Па тај Чеконић би могао и морао себи приуштити монументалну палату.

– Ајде доста више са старом мастиларом! Када се ради о изборима, ту се новац баца кроз прозор. Ту још има проданих душа, које годину дана након избора могу пушити одбачене опушке цигара. Али тамо где се ради о општем интересу, Чеконића нема ни од корова.

Стигли смо пред дедину кућу. Још увек је била иста, матори је био старог кова.

– Јулијусе, спусти своје ствари, јер ја не улазим у двориште – рече Николаус.

– Зашто не? – упита љутито.

– Зашто? Зато. Ако баш желиш да знаш, зато што је ова кућа на последњим изборима за

Сабор била свратиште за Чеконићеве агитаторе. Да, да, тако је. Сећам се сасвим добро. Твој деда, зар то није онај крупан човек, са бакарним лицем?

– Може бити, али већ дуго га нисам видео.

– Како се зове?

– Себастијан Крихер.

– Да, онда нисам погрешио... Но, доле онда са твојим стварима. Не желим да имам ишта са таквим готованом.

За то време се већ распакивао. Мој пртљаг је у трену био спуштен. Потом ми је стиснуо руку и подругљиво ми пожелео добар провод. Био је већ за путом када је застао, намигнуо ми и кроз смех рекао:

– А ти Јулијусе, учини ми услугу и питај старца, ако ти којим случајем понуди цигару, да ли је то из Чеконићевог фонда?

Потом се одвезао.

Стајао сам напола на коловозу, а напола на тротоару и премишљао се не бих ли радије пожурим за Николаусом, који је сигурно кренуо у крчму да нахрани коње него да ућем у једну кућу која је изгледала тако негостољубиво. Али сам сместа одбацио ту помисао, пошто сам деду још из Мале Јече обавестио о томе да ћу га посетити и да би се могао увредити ако не одржим обећање. Како бих изашао мајци на очи и чиме бих се изговорио ако би ме на повратку питала: Шта раде моји? Узео сам дакле свој пртљаг и ушао унутра. Један ћелави старац је седео на улазу, на клупи. Одмах сам га препознао; пушио је цигару – да ли је то била једна од оних Чеконићевих цигара? – Ступио сам напред.

– Напоље – наредио ми је. – Овде за просјак неће ништа!

Већ сам хтео да удовољим његовој жељи и одем, кад ми је, невољно, излетело из уста: Али деда, то сам ја! Јулијусе, из Америке!

– Тааако! Ма улази унутра! Јеси ли дошао пешке?

– Не, већ колима.

– Па где су ти кола?

– Одоше.

– Аха, то је сигурно твој рођак Сеп послао свог Николауса, а он се није усудио да уће.

– То не, али је рекао да сте Ви чекоњићевац и да он код таквих не навраћа.

– Ма види ти што је тај клипан избирљив! Уосталом, мени је свеједно... Чини ми се да су те већ узели под своје проклету револуционарну јунаци из Мале Јече?

Ћутао сам, јер нисам хтео да се свађам.

Деда је сачекао на тренутак; када није добио одговор, устао је мрзовољно и коначно рекао: *Шта стојиш ту? Улази унутра!*

На овај пријатељски позив ушао сам унутра. Пртљаг сам оставио на улазу. Ушли смо у задњу собу. Бака је лежала у кревету. Једва сам је препознао, колико је смршала.

– Дете, дете, како си ти порастао и ојачао. Шта ти ради мати, моја Лени?

– Оставио сам је здраву и спокојну.

– А да ли жели да се икада врати?

– Можда.

– Не причај много – убаци се деда у разговор. – Доктор ти је забранио.

– Остави ме на миру, ти тиранине! – одврати бака жестоко. – Јеси ли ме икад у животу сматрао људским бићем? Вечито си у општини или у кафани, а домаћинство је остало домаћинство. Да ја нисам ринтала као магарац, већ одавно би све отишло дођавола. А ти наравно изгледаш као ухрањени петао, а ја као олињала мачка.

– А ко је стекао то имање, ти или ја?

– Наравно ти, варљиви агитатору. Додворио си се грофу и његовим људима и они су поверовали да на своје суграђане можеш не знам како утицати и добио си повољно земљу у закуп, а за изборе су ти дали новац да бројиш благослове или пак овоме или ономе да платиш. А уместо тога ти си новац просто задржао за себе. Значи – издао и послодавца и свој народ. Чак си био у стању да након избора, када је Чеконић и претекао, са својим добрим пријатељем крчмаром испостављаш рачуне за оно што су гласачи појели и попили, па сте онда делили зараду. Себи си обезбедио вишегодишње залихе цигара. Донеси једну за унука!

– Али... – деда хтеде да нешто каже.

– Смири се, ти, од свих презрена продана душо! Има у Жомбољу људи који су луди за грофом, али они не пуне ни стомаке, нити џепове; али ти, ти си као наш бележник, онај Шпулер... Боље речено, он је као ти, јер је сиугрно од тебе учио.

Деда је није саслушао до краја. Отишао је без поздрава.

Бака бризну у плач. Видиш ли дете – рече јецајући – тако ми прође живот. Још као младић је почео да тргује коњима. Обигравао је све вашаре, доносио кући више него што је зарадио. Онда је кренуо да се лакта за намештење у општини. Обијао је прагове док коначно није постао сеоски судија. Од тада као да је ђаво ушао у њега. Код куће је газда и тиранин, а у општини најпонижнији слуга, користан за све. Чак и за подвођење девојака писарима и пријатељима. Чак и ако би га након избора отпустили, не би се много потресао и остајао је исти... Шта ја имам од тога што он има новаца, богзна одакле му? Кад сам вечито под јармом, а он стално подгојен... И онда још силне бруке што сам морала да доживим. Колико често су га мртвог пијаног доводили кући. А

често би му на леђа налепили папир са натписом: „Живео гребатор!“ или „Трафикант бесплатних цигара“ итд. И деца га на улици зову „Гребатор“.

– Али бако, не узбуђујте се, то ништа не помаже.

– У праву си, дете моје. Није вредно труда. Радије иди у подрум и изнеси шунку, а тамо код прозора требало би да стоји путер.

– А Ви бако, нећете да једете?

– Па ајде, ако баш желиш, донеси шерпу млека. Есцаје ти је у кухињском сандуку. Хлеб ти је на подрумском степеништу, умотан у крпу.

Након јела, бака ми је испричала нешто тужно. Како је ујак Јакоб толико несрећан, да му жена лежи болесна. Старица ми рече да је много паметна – већ како је то случај данас са женама, а сад је готова, лежи у болници. Мој сироти Јакоб је добар човек и баш њега да задеси такав пех. Његов Сеп, он је сада у надници, хиљаду је пута гори од свог деде. Исто тако превртљив и покварен. Главни узрок томе је пиће.

Још сам се сећао Сепе. Када бих са мајком долазио у Жомбољ у госте, са њим се никада нисам добро слагао. Увек би питао: *Шта, поново сте дошли да просите?*

– Да, да, дете, твој деда је твоју мајку удао без крајцаре мираза. Зато твој отац и није могао да живи са вас шесторо деце.

Како бих баки одагнао тешке мисли, причао сам јој свашта занимљиво о нашем животу у Америци. Наравно, горке муке које смо на почетку морали проћи нисам помињао. И тада јој се смркнуто лице коначно озарило. Више пута је склопила руке и захваљивала Богу што јој је барем кћи наша срећу у животу.

...Седели смо тако сами сатима, док коначно ујак Јакоб није дошао кући са њиве. Радосно ме поздравио и неуморно ме испитивао. Нас троје смо прилично дуго седели и причали о прошлим временима. Пријатно ме је изненадио кад ми је рекао да је на прошлим изборима гласао против Чеконића. Нисам никакав беседник ни агитатор – рекао је – али на дан избора сам показао да знам где припадам.

После вечере отишли смо у крчму код Римшнајдера. Будући да је била субота вече, ту се брзо окупило једно друштванце, са којим сам се брзо спријатељио јер су сви били отворени, непосредни људи.

Једног од њих, по имену Ханс Лингер, непрекидно су задиркивали због његовог Петраша. Пошто нисам знао о чему се ради, испричали су ми разне лепе ствари о учитељу Петрашу, чуду од човека. Углавном је Ханс Лингер био неисцрпан извор информација.

Задивљен оним што сам чуо, упитах: *И упркос свему, тај човек је и даље учитељ?*

– Наравно, чак би се могло рећи: управо због тога – одврати Ханс. – Јер, само задужени и људи умрљане прошлости су погодни за агитовање и шпијунирање. Њих на положајима држи гроф или боље речено, његов управник газдинства Бабић²⁶, јер он је у ствари главни.

– Па добро – рекох – али ко из народа гласа за такве креатуре?

Жомбољски гроф Ендре Чеконић
Приватна колекција г. Шандора Барце
Љубазношћу гђе Марије Силаћи

– Нажалост многи, јер још има таквих који верују да Бог неће дозволити да Сунце сине нити да киша падне ако за тако нешто не замоле било кога ко је у најмањој вези са именом Чеконић или се не одазову на зов грофове пудле. Да је гроф самосталан, па да сам о свему води рачуна, не би ствари стајале ни упола толико лоше. Али је окружен злонамерним паразитима који, управљајући уместо њега, пуне себи џепове. Узмимо само нашег бележника: улизица најгоре врсте. Кукавица, као и сви лакеји, кад је окружен себи равнима. Напоран као стеница, кад из сигурне позадине може некоме да напакости.

– Жалосно – приметио сам.

– Жалосно, а ипак, са пуним изгледима на успех – рече Ханс – јер, видите, Ваш ујак је уз нас, док је његов отац један од најзагриженијих чеконићеваца. Омладина постаје све зрелија.

Причали смо о свему и свачему до касно у ноћ и растао сам се од нових пријатеља са свешћу да и у Жомбољу има бораца за народну ствар.

Следећи дан сам провео у кругу родбине и у понедељак ухватио рани јутарњи воз ускотрачне пруге за Велики Бечкерек²⁷.

Воз се полако пунио путницима. Чак су и сточни вагони били пренатрпани. Седели смо као сардине. Већина путника је стајала збијена један у другог. Кондуктер изгледа да је био ревносни полазник школе јапанског рвања, јер се пробијао са задивљујућом снагом, док није направио тунел кроз масу људи која је стајала у вагону.

Био сам запањен што се није водило рачуна о овако густом саобраћају и што на располагању није било довољно вагона.

Један од путника-сапатника ме просветли. На ускотрачној прузи није много боље – рече – али данас је горе него иначе. То је зато што се у Бечкерек удржава велики скуп социјалиста, о чему, изгледа, управа железнице није била обавештена.

– А о чему социјалисти желе да расправљају? – упитам.

– То не знам, јер нисам социјалист – рече мој сусед. – Али изгледа да ће одржати протестни скуп против гласачког права.

– Да, тачно! Треба да се уведе ново, плурално гласачко право²⁸. А како се ви сељаци држите по том питању? Јесте ли за или против предлога новог гласачког права?

– Мишљења су нам подељена.

– Онда је то сигурно лоше, јер ако сте ви сељаци као представници једне интересне групе подељени, онда такав закон сигурно није добар за вас.

– Сигурно да не – одврати један плави младић који је стајао поред мене. – Мислим, настави даље – да онај ко има само једну главу и једно схватање ствари, може да има само један глас. Онај што је у стању да три пута мре за отаџбину, његов би глас требало да вреди троструко. Али то је немогуће, па је отуда и ово са три гласа бесмислено.

– Хоће да нам замажу очи са три гласа – убаца се трећи – пошто кажу да ће Немци тако добити пуно гласова. Али чему то? Јер, ако је неки срез чисто немачки, онда је сасвим свеједно

колико се гласова добије. Опет се може изабрати само један посланик. А тамо где је мешовит срез, онда смо поново тамо где смо већ били, јер се и српско и румунско становништво састоји само од сељака, који исто тако добијају два и три гласа, једнако као и Немци.

– Де, де, рођаче Клос, већ их у томе спречавају, тако што гласачко право зависи од тога умеју ли да читају и пишу – убази се Плави.

– Престани више са тим параграфима. То је заиста преварантски параграф. Јер, њиме се бележнику даје још једино право које до сада није имао: да буде учитељ. Оног кога не може да трпи, ставиће у магарећу клупу и обезбедити десетину гласова.

– Али није бележник тај који саставља бирачке спискове.

– Него?... Ко онда? Питај свог оца, били смо у исто време општинари. Он ће ти потврдити да је не једном не бележник, него писар или, у најбољем случају подбележник, био тај који је напречац састављао спискове. Бележник би само приложио цедуљицу са именом оног ко је по сваку цену требало да са списка изостане и оног ко је безусловно у њих морао да буде уврштен. Нпр. купљених гласача, олоша са коца и конпца, слугерања и грофових коњушара.

– Али, рођаче Клос, па то свако зна да је за састављање бирачких спискова задужена комисија. Тако је већ закон прописао – одговори Плави помало узбуђено.

Рођак Клос се бранио обема рукама... Петеру, ја те не разумем. Овамо си духовит, а као не знаш како ова комисија функционише по општинама. Дакле, рећи ћу ти: тројица или четворица господа се одвезу тамо. Онда сићу и бележник их одведе у свој стан. Тамо се добро наједу и напију. У међувремену је списак већ састављен. Ко га је саставио, то сам већ рекао. На крају, таман пред полазак, господа оду у канцеларију и потпишу. Ово је највернији опис рада ове славне комисије.

– Па онда је ту већ посао завршен – рече Петер и опсова. – Већ сам слушао о овој срамоти, али сам мислио да су то бајке.

– Апсолутно не. А оно што се том приликом дешава, о томе можете читати у новинама. Нпр. у Елизенхајму²⁹ је скоро свакоме дато право гласа, јер су људи тамо одувек гласали за Гезу Папа³⁰. Али, откако су почели да гласају за Кардоша³¹, тамо их је преко стотину мање са правом гласа. Скоро исто је било и у Жигмондфалви³² итд.

Све ово сам слушао са великим интересовањем. На мене је нарочито снажан утисак оставила упућеност у стање ствари коју су људи одавали. Такође сам изразио своје дубоко чуђење што су тако добро упознати са ситуацијом.

Рођак Клос рече: Да, драги господине, то не чуди онога ко нешто чита, слуша предавања итд. Нуди нам се довољно могућности за учење. И тако је Угарска најполитичнија земља. Мислим да се овде људи највише баве политиком. Барем су ми тако рекли људи који су путовали и видели света.

– То може бити – одговорио сам. – Јер код нас у Америци свако више гледа на економију него на политику.

– Ви сте из Америке? – одједном ме упиташе сви углас.

– Јесам.

Тада ме спопадоше са свим могућим питањима, тако да нисам ни био у стању да одговорим.

Рођак Клос је прекинуо испитивање рекавши: Пустимо човека нека прича шта хоће.

И потом наставих тамо где су ме прекинули и рекох да ми који смо се одселили за Америку а не намеравамо да тамо останемо, због тога се не занимамо претерано за тамошњу политику. Иако сам ја сам држављанин САД – наставио сам – срце ми увек куца за нашу отаџбину Угарску – нарочито откад сам овде у посети. Откако сам дошао овде, само сам слушао о политици и притом много научио. Разуме се, пунокрвни Американци су загрејани за политику једнако као и људи овде. Али, преко се у просеку ради више него овде. Не мислим притом толико на сељачки сталеж, колико на чиновнике и раднике. Јер ни фармер у Америци нема шта друго да ради сем да оре, сеје, коси, жање итд. Остатак времена проводи у доколици. Али са чиновницима тамо ствар стоји другачије. Тамо свако мора да ради брзо и тачно. Али зато је и сваки чиновник добро плаћен. Тамо нема чиновничке беде. Пажња се ставља на практично образовање. Онај ко ништа не зна, не може да добије посао. Погледајте само железницу, како је све то само смешно и непрактично. Ту се вршати, трчи тамо-вамо, псује и свађа, а ако добро погледате, људи су истоварили буре петролеја, одвојили пун, а прикачили празан вагон. Па онда још мноштво запослених, који само сметају један другом.

– То је тачно – рече рођак Клос. – Али како се то може променити?

– Не тако лако и не одједном. Али гвоздена воља, марљив рад и практичност могу да чине чуда.

– То ја сигурно нећу доживети – одврати рођак Клос. – Господине, ја сам душом и телом грађанин ове земље и није ми право када је неко о њој говори лоше, али истина је кад Вам кажем да наши чиновници, углавном они у Жупанији, раде у псећим условима. Нећете наћи тројицу који су срећни што иду на посао. Све се ради против воље, као да би странка још требало да буде почаствована што јој је предмет решио један такав господин.

– А како се само опходе према сељаку – убази Петер. – Као да је стока. А оно што раде се унапред детаљно проверава, да би се видело шта стоји у ком предмету. Па ако треба решити неко наше питање, онда се тај предмет ставља на дно фиоке.

– Да влада алкавост видим и из тога – надовезах се – што имамо неки оставински предмет, који већ богзна колико дуго стоји у Сирочадском столу.

– У Сирочадском столу? Онда, нека је са срећом – рече Петер, смејући се злурадо. – Идете ли сад да решавате ту ствар?

– Да.

– И надате се да ће она на крају бити решена?

– Ако се буде радило.

– Али не ради се. У Сирочадском столу се уопште не ради. Па ни председник Сирочадског стола не ради. А дуго се већ говорило да ће бити смењен. Али након што је Ботка постао велики жупан, он је остао и даље ту, на радост љубитеља спорта у Сирочадском столу. Такав јавашлук не влада ни у Источносибирској железници – а и тамо је ужасно, као што се може прочитати у новинама.

– Да, али зашто га велики жупан толико трпи? – упитах.

– Он му је зет или већ неки род, не знам тачно. Али нама је наш саборски посланик рекао да га Ботка држи.

– А њих двојица баш иду заједно – рече рођак Клос.

– Још како. Никада или врло ретко се могу наћи на послу. Нарочито председник. По васцели дан у ловачким чарапама јурца за зечевима. А такви су и остали чиновници. Али јао оном ко се ода да уме нешто да ради. Тај ће бити затрпан послом, радиће за двојицу.

У том разговору смо коначно стигли у Бечкерек. Сишао сам на тргу испред цркве, тј. хтео сам да сиђем, али је то било скопчано са великим тешкоћама, јер је читав трг био испуњен људима који су се тискали једни уз друге.

– Ово су све социјалисти – рече рођак Клос. – Само, шта се то дешава?

Питали смо више људи зашто се овамо слива толика маса, јер је ту могло бити између 15.000 и 20.000 људи.

– Останите, па ћете видети.

Коначно сиђосмо... Свом снагом сам крчио себи пут не бих ли доспео до Жупаније, али, пошто није ишло, одустао сам. Ипак, некако сам стигао близу саме зграде и, пошто су јој сви окупљени били окренути лицем, то сам закључио да ће се оно што буде уследило одиграти или у Жупанији или испред ње, па сам намеравао да томе присуствујем из непосредне близине.

– Ваљда социјалисти неће јуришати на Жупанију – шапну ми рођак Клос.

– Можда и хоће – рекох смејући се.

– Да, али то не би било пробитачно. Јер, оне гребаторске ждероње што седе унутра, ако и ништа друго не знају да раде, умеју да пуцају. Ако би се постројили по прозорима, могли би лепо да забибере по нама.

– Али рођаче Клос, то је лудост – одвратих.

Чек-чек! Шта то би? Полако се увис подиже једна мотка, на чијем је врху била табла, а на којој је крупним словима стајало:

НАРОД ХОЋЕ МУЗЕЈ!

Рођак Клос извади лулу из уста... Музеј?!... Шта ког ћавола?... – рече.

Међутим, није било времена да бистримо, јер се на горњем спрату жупанијске палате отвори прозор и на њему се указа један господин за ког ми рођак Клос рече да је поджупан³³.

Тек што се појавио, тргом се разлеже поклич од ког се куће затресосе:

НАРОД ХОЋЕ МУЗЕЈ!

Изненада наступи смртна тишина и изнад хиљаду глава се уздигну неки човек ког су суседи придржавали. Тај је човек одржао поджупану једну беседу, коју овде преносим онолико колико ме сећање служи:

– Високопоштовани господине поджупане! У име свих оних који су се овде појавили, као и у име оних који немају свечано одело и стидели су се да се овде појаве одрпани; напоследку, у име оних који су нарочитом наклоношћу судбине успели да позајме новац како би отпутовали за Америку те су отуда спречени да данас буду овде; укратко, у име свих нискородних, ја Вашем високородију господину поджупану подносим молбу чије испуњење сви ми очекујемо, а то је оснивање музеја.

Имамо све за чим наша срца жуде, само једно недостаје потпуној срећи народној: музеј... Већ смо нпр. постигли да можемо умрети од глади а да нас закон због тога не кажњава... на вољу нам је да напустимо породице и да се јефитно одселимо за Америку... У нашим редовима нема ароганције, захваљујући ниским дневницама које нам очински гроф Чеконић изволи исплатити... Највећи део наше деце је, услед оскудне исхране, добио прилику да пре времена напусти ову земаљску долину суза и пресели се у царство небеско, чиме смо се решили претеће пошасте – пренасељености. Даље, урађено је натчовечански много на унапређењу друштвеног живота надничара и њихових породица, пошто их врло често живи 15–20 у истој соби где удише исти ваздух. На тај начин се и наша деца, у духу просвете модерних времена, довољно рано подучавају општењу двају полова, хвала Богу. Потом овде наступа једна значајна околност, да се код таквог суживота уштеди прилично много огрева и осветљења. Тако су многи надничари успели да себи приуште новац за одлазак у Америку. Ту највише заслуга у првом реду има гроф Чекоњић, који нас је задужио за вјеки вјекова.

Даље се наши великани благог срца брину о срећи омладине, пошто деци својих надничара не граде никакве школе. Јер, има ли шта непријатније од похађања наставе? Не верујем. И онда ова деца – са изузетком оне која су се преселила у рајско насеље – одрастају у срећној одвојености и божанском незнању, а на радост својих родитеља и у корист отаџбине. Јер, многи од њих постаће преступници, а они су неопходни како би многобројни судски чиновници имали посла; јер, држава не плаћа никога да седи беспослен.

Једном речју, имамо све. Чак су и добри изгледы да људи почну да умиру по болницама, чиме би се обистинила латинска изрека *Ex gratia speciali / Mortuus in hospitali*³⁴.

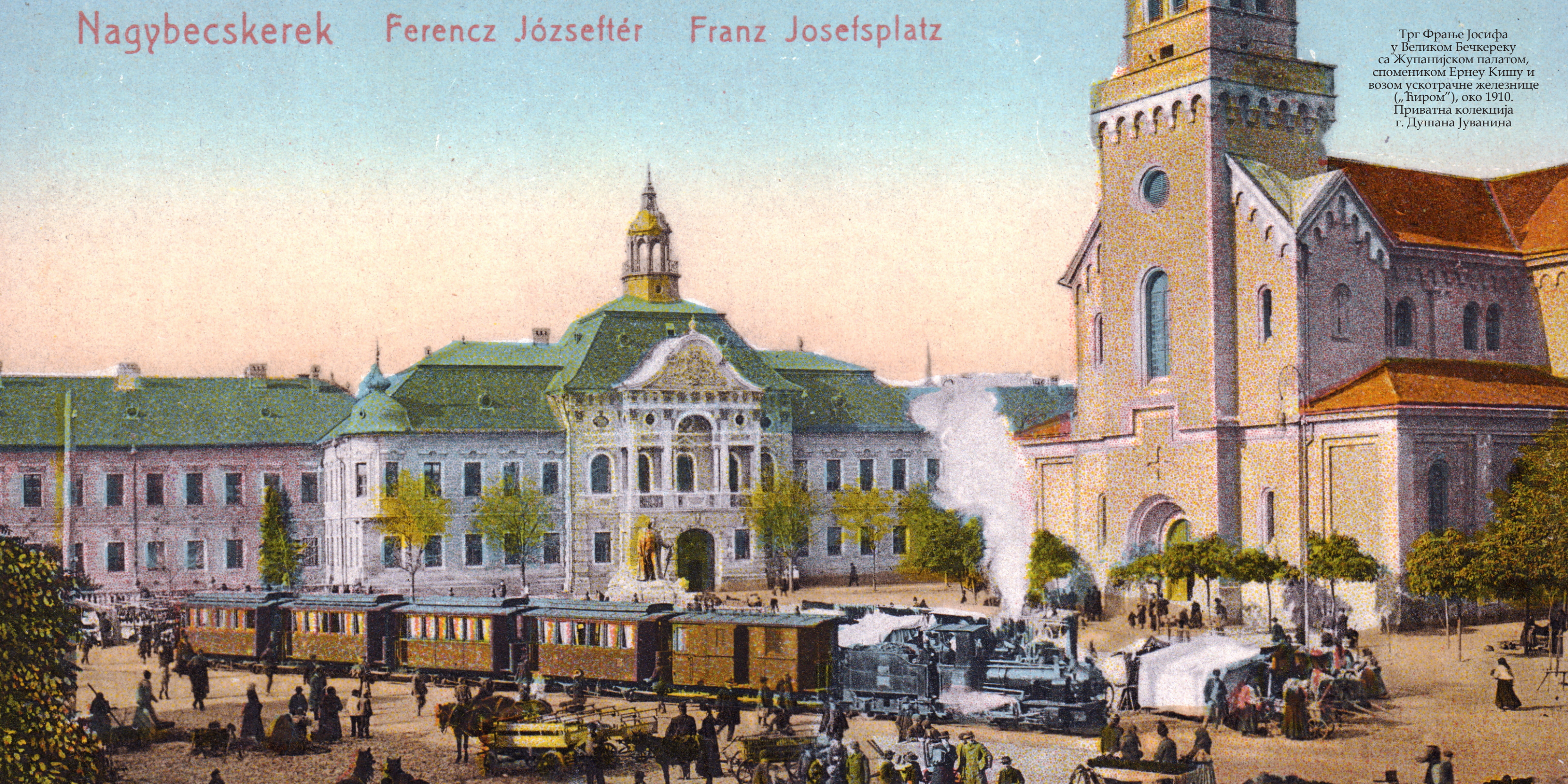
Све смо, дакле, постигли, само нам још фали музеј. Бадава смо држали протестне скупове и слали Вам своје одлуке, господине поджупане; на све то нисмо добили никакав одговор.

Наше је стрпљење коначно истекло. Сада стојимо овде и захтевамо музеј. Свечано изјављујемо да ћемо ступити у штрајк глађу не добијемо ли од Вас обавезујуће обећање. А код нас штрајк глађу траје дуго, јер ми смо већ дуго навикнути да гладујемо.

На крају кличем: Живео музеј од жупанијског пореза разрезаног по општинама! Живео!

Nagybecskerek Ferencz Józseftér Franz Josefsplatz

Трг Фрање Јосифа
у Великом Бечкереку
са Жупанијском палатом,
спомеником Ернеу Кишу и
возом ускотрачне железнице
(„Гиром“), око 1910.
Приватна колекција
г. Душана Јуванина

Након ове беседе, вође социјалиста (име му је Андраш Осуски³⁵) уследило је нешто неописиво: светина је дословно подивљала. Тек након дуже паузе људи су се смирили и потом се са висине зачу такав умилан глас, да ја умилније нешто у животу нисам чуо. Помислио сам ни више ни мање да је чаробна фрула пустила, *отфрулила* свој слатки звук од ког се човеку срце отапа (читалац ће ми опростити због овог израза *отфрулити*, али, упркос марљивој потрази, ни у једном речнику нема прикладијег израза, стога остајем при њему).

– *Дубоко поштовани скупе! Из дубине душе сам запањен – тако је поджупан почео да фрули – да ми долазите са таквом молбом. Запањен сам, јер ову идеју сматрам за несрећну. Верујте ми, дубоко цењена господо, да ме упратво боли што из Ваших уста морам примити један такав захтев; јер, имало би се још толико тога и по сто пута потребнијег тражити и остварити. Уместо тога, ви ми долазите са овом, благо реченом, лудошћу. – О, Боже! Па шта имате од музеја? Ко ће од тога имати и какве користи? Ви и општи интерес сигурно никакве. Него ће неколико људи добити намештење, њихове ће се плате обезбедити узимањем новца од лаковерних у мери докле год то закон буде допуштао и онда ће они као директори музеја и сл. пронаћи себи извор свежег шампањца. А ако мислите да макар и један из те братије за чије се ухлебљење треба побринути има појма о томе шта је музеј или како би га требало водити, ту грешите. Али да питам и то, најдобронамерније: шта треба да изложимо у овом музеју? Да ли је потребно да жртвујемо стотине хиљада круна зарад излагања неколико старих бокала, зарђалих сабљи или какве сличне пљачке? И то пљачке јавних пара. Имајте на уму велештована господо, да се за обезбеђивање новца потребног за музеј мора разрезати жупанијски порез, а њиме ће се већ оптеретити онај ко већ можда гладује и пропада од плаћања пореза држави. Зар то не би била срамота нас властодржаца када бисмо изложили пореске обвезнике једној таквој жртви за коју нема потребе? Разумео бих када би гроф Чеконић и слична господо донирали потребан новац, онако како се то ради свуда где има људи спремних на жртву; али, будући да то овде није случај и наши грофови нису спремни на поклоне у новицу, то би био тежак злочин према јавном добру када би се ионако већ превише оптерећени порески обвезници додатно оптеретили таквом лудошћу. – Молим господу да не наседају на празне приче појединих фразера, који од музеја очекују духовни, тј. духовни напредак. То је чиста глупост! Јер, музеј – барем онај смешно-патетични музеј који бисмо ми били у стању да оснујемо – упућенијима би у најбољем случају измамио на лице осмех сажаљења, док би они простији – под условом да га уопште и посете – псовали љутито и питали: зар смо због овакве глупости оптерећени новим наметом? Овај музеј, дакле, неће постати ништа друго него установа за ухлебљење таквих људи који не могу да живе од својих тренутних примања, јер она зависе од њихових поверилаца. Музеј, дакле, треба да буде уточиште нерадника, као и скоро све службе које су макар и у најмањој вези са Жупанијом.*

Питам вас сада, дубоко поштована господо, не би ли било боље да се силан новац употреби за изградњу вртића, за оснивање свратишта за бескућнике, за помоћ људима који су без сопственог

задуживања и кривице упали у беду? Или, не би ли било боље основати дом за стара лица или какву сличну хуманитарну установу? Питам, а опет вам у очима видим тврдокорно „не”. Видим да код вас не помажу сви здраворазумски разлози. Бог зна каква мисао наводи овај народ на странпутицу. Али нека Бог казни онога ко је био толико несавестан да му на памет падне ова идеја о проклетом музеју и ко још настоји да је оствари свим средствима, па и силом, у тренутку када траје појачано исељавање и велика беда у нижим слојевима народа. Нека онај или они, који ово зло подстичу, имају на уму да ова несрећна Жупанија још од Ронаијевог времена³⁶ па наовамо вуче дуг од 14 милиона круна; у то не рачунам још силне милионе којима су општине оптерећене за потпуно запуштене пруге које вечито раде у дефициту! Нека дужници имају на уму да увек дође дан за наплату дугова!

Овде је наступио дирљив прекид, јер је господин поджупан почео да јеца. Тако је горко плакао, да ми је невољно пао на памет пример апостола Петра и онога што о њему пише у Светом писму:

И опомену се Петар речи Исусове што му је рекао: док петлао не запева три пута ћеш ме се одрећи. И изашаваши напоље плака горко³⁷.

На крају се господин поджупан прибрао и наставио: *Господо! Опростите ми што ме је бол дао савладати, али врло ми тешко пада помисао да ће се морати поднети тако велике жртве зарад несавесности неколицине. Стога вас питам последњи пут: да ли након свега што сам вам предочио и даље желите оснивање музеја?*

Као бојни поклич одјекнуо је одговор: *Да, ми желимо музеј!*

– *Ја сам само сиромашни слуга спрам воље народа – одвратио је на то поджупан – и покоравам јој се сада, као и до сада што сам то чинио; али, пошто не желим да на себе призовем проклетство долазећих генерација, то перем руке од сваке одговорности.*

Током ове говоранице господин поджупан није седео, већ је заиста опрао руке у једном порцеланском лавору којег му је придржавао један жупанијски пандур. Током овог свечаног чина, хиљаде њих отпевало је песму која је почињала речима: *Снажна тврђава је наш музеј³⁸.*

Након тога је маса почела да се у савршеном реду разилази са трга. Потрајало је мало дуже док нисам био у могућности да разговарам са рођаком Клосом. Питао сам га: *Шта би ово?*

– *Сам Бог свети зна – одговори он. – Више нико не зна шта се то овде дешава. До сада су и врапци на грани знали да се поджупан упире из петних жила и да жели музеј по сваку цену, а да је, насупротив тој његовој намери, сваки здраворазумски становник Торонталске жупаније против оснивања музеја. И то управо из разлога које је поджупан сад овде навео. Док су малочас хиљаде, које су нас окруживале, захтевале музеј. Цела ми се ствар чини невероватном; морам да питам да нисмо можда нешто сањали.*

Торонталски поджупан Агоштон Јанко

На ове речи рођака Клоса нисам знао шта да одговорим. И мени се исто читава ствар чинила чудном, будући да сам раније из разних разговора сазнао да поджупан и његове присталице по сваку цену желе музеј, иако народ копа рукама и ногама против такве идеје. А сада ова противречност.

Рођак Клос није пропустио да се позабави овом темом, те се обратио једном пролазнику и упитао га за смисао управо одржаног народног скупа.

Упитани одмери рођака са стране и потом рече помало подругљиво: *Мени се чини, драги пријатељу, да се Ви још нисте пробудили. Јер, то са скупом је сан. Данас овде није било никаквог скупа – рече и оде.*

Глупо смо се згледали и праснули у смех. Потом смо се руковали и сваки је отишао за својим послом.

Ја сам отишао у Сирочадски сто. Било је пола 10 пре подне. Чуvara који је на вратима стајао у униформи питао сам може ли се говорити са председником Стола. Угледник ми је одговорио једним скоро увредљивим „*Не*“. *Тек око 11 сати – рече – nagyságós úr прима странке.*

Након што сам примио ову обесхрабрујућу вест, а нисам био спреман да чекам толико дуго, отишао сам са намером да дођем касније, а време убијем разгледањем града. И тако сам кренуо. Али, видео сам само то да је Велики Бечкерек лишен сваког смисла за Лепо. Ако ту и тамо и има нека лепа зграда, то нема једнообразности јер, поред једне раскошне грађевине, неки мање него скромни и неугледни кућерак квари општи утисак. Даље сам приметио још и то да само јавни објекти оправдавају епитет „монументалних“ здања. Дакле, у овом граду сваки би порески обвезник морао допринети ако се нешто жели направити. Што у једној жупанији као што је Торонталска сигурно мора деловати одбојно. Тамо где станују грофови Нако, Чеконић, Карачоњи, Зичи итд. и бројни крупни земљопоседници, сваки од њих би требало да, по узору на племство у другим жупанијама, има своју палату у жупанијском седишту и у њој да станује неколико месеци или бар недеља у току године. Да не улазим у детаље шта би то значило за трговину и занатство.

Читав Бечкерек је мртав град. У њему готово да нема промета и то не примењујем америчке стандарде, него само узимам у обзир његов веома повољан географски положај. Сад, то су већ општепознате чињенице и ништа се ту сигурно неће моћи променити, све да још толико пишем отоме. Стога доста.

Око 11 сати сам се вратио и питао униформисаног чуvara да ли сада могу код председника Сирочадског стола.

Поново добих једно челично: *Не.*

– *А зашто не?* – упитах.

– *Зато што nagyságós úr³⁹ уопште није у звању, него је отишао у лов.*

– *Али зашто ми то нисте одмах рекли?* – упитах љутито.

– *А да ли сте ме питали?* – одврати човек успорено.

Био је у праву. О томе ништа нисам питао. Наравно да би сваки човек на кугли земаљској, на питање када би могло да се разговара саопштио време, али би и додао да се не чека ако онај са којим се жели разговарати није на послу. – Пандур преда мном ми се одједном учини као најнижи степенник силне голготе: што се више човек морао успињати на том путу не би ли решио ствар која га се тиче, то је више био приморан да се мучи. За ово поређење ми је довољно доказа пружио клипан који је стајао испред мене, у свој својој неуништивој сировости.

Шта ми је друго преостало него да лека потражим сам код референта. И, на моје највеће запрепашћење, успело ми је да добијем чврсто обећање да ће мој, односно предмет мога оца, бити узет у рад истога дана. Том су акту већ морале израсти седе косе колико је дуго већ лежао нерешен у друштву стотину таквих сличних њему.

Али, пошто се нисам могао сасвим поуздати у референта, а даље нисам имао никаквог паметнијег посла, то сам одлучио да останем у Бечкереку још дан-два, како бих се лично уверио да ће предмет бити решен. Ово утолико пре што су ми сви рекли да обећање једног жупанијског чиновника вреди мало или нимало.

Оставио сам референта и, пошто сам се већ налазио у жупанијској палати, то сам желео бар мало да је разгледам. Лепа зграда! А, како ме је један господин уверавао, своју изградњу имала је да захвали случајности. Било је наводно неких непријатних, компромитујућих аката које је требало спалити, па је, заједно са њима, из предострожности изгорела и стара Жупанија. И тако су морали саградити нову⁴⁰. Да ли је то истина или не – свеједно, небитно је. Довољно је то што су порески обвезници морали да се маше за џеп. – Допала ми се чињеница да је на степеништу, испред улаза у свечану салу, стајала осликана богиња правде⁴¹. *Зашто је нису ставили негде у салу?* – упитах једног пријатељског, мени непознатог господина који се ту затекао.

– *Па, пријатељу, то се десило стога што је тамо унутра* – он показа у правцу свечане сале – *учињено толико неправде, да се жупанијска господа прибојавају да би богиња правде једног дана својим мачем могла да насрне на оне који су се о њу огрешили. Или, ако не то* – додао је – *онда може бити да жупанијска господа ипак поседују осећање срамоте и осећала би се често непријатно, ако би их насликана правда посматрала како чине неправду.*

Кренусмо. Непознати ми предложи да пођем са њим.

Рекох му своје име. И он се мени представио.

– *Карл Хел? Да ви нисте уредник Нашег листа?* – упитах запањено.

– *Што Вас то тако чуди?* – упита он, забављајући се.

– *Због тога што се тако слободно крећете по Жупанији и крајње другарски поздрављате разну господу са актима под мишком, ваљда референте.*

– *Па сад, није то баиш тако пријатељски. То само тако изгледа. Да ми којим случајем живот виси о концу, то се ниједан од те госпode пријатеља не би потрудио да ме спаси. У то будите уверени* – одвратио је. – *Али тако живимо и моје новине и ја и отуда се за јавност мора деловати храбро... Није да би се људи морали бојати мојих чланака. Нити најмање, јер онај кога нападнем, тај код поджупана постане још омиљенији. Него је напољу, на селу, дошло до врло непријатне промене по Жупанију. Сељаштво – мислим на немачке сељаке – више неће ништа да трпи. И то постаје све жешће из дана у дан. Ја ако могу да допринесем томе да ствари поправим за сељаке или бар мало да загорчам живот овим злотворима, нећу пропустити да то учиним. Због тога се у Жупанији прибојавају мог пера.*

У том разговору смо стигли до редакције. Он ме понуди да уђем.

Унутра је чекало неколико паора. Они ми се представише, а ја међу њима препознах неколико путника из воза.

Двојицу од њих уредник извести како стоји ствар са њиховим пословима, о којима се обавестио у жупанијској служби.

Потом упита шта има ново на селу. Да ли се бележник, откад је описан у рубрици *Неисцрпно*⁴², поправио?

– *Са њим још и иде некако* – рече један – *али сада се наш свештеник осилио.*

– *Шта, зар он не жели да оснује Католичку народну странку?*⁴³ – упита уредник Хел.

– *Сигурно да жели. Али ће му то тешко поћи за руком. Већ је успео да нахвата неколико будала, али велика већина не гледа благонаклоно на ту његову идеју.*

– *Тако и треба* – одврати уредник. – *Немојте се упецати на те приче о побожности, јер се иза тако богоугодно представљеног покрета крије превара најгоре врсте. Свака партија манипулише не би ли себи прибавила присталице, али је и најгоре манипулативно средство покојне Слободоумне странке недужна играрија у поређењу са средствима која у политичкој борби користи Католичка народна партија. Јер, шта раде ови лицемери? Они хуле на Бога, пошто причају да је истински хришћанин само онај који уђе у њихову партију. Тај који се учлани мисли да је спасао своју душу пред Богом. За то време се партијско руководство – састављено искључиво од бискупа, грофова и крупних земљопоседника – искрено хвали да су њени припадници у партију ушли због програма... Овај програм је врло занимљив. Он позива у првом реду да се црквена имања никада не могу делити. Дакле, великоварадински бискуп треба и надаље да ужива у својих 190.000 јутара земље. Никако не би било боље ако би се на тој земљи населило 7000 – 8000 породица, а господину бискупу понудило пристојно издржавање. То не бива; па зар није Христ ишао босоног зато да би његови представници на Земљи пили из златних пехара и могли да живе у свили и кадифи? – Друга лепа програмска тачка Народне партије је та, што добра господа желе да нас препусте у потпуности престолонаследнику, који жеђа за централизованом Монархијом. Привредно осамостаљивање итд. је чиста глупост. Главна ствар је власт и да су им џепови пуни.... Вера се дакле злоупотребљава. Због тога је добар хришћанин онај који се не да сатерати у тор.*

Жупанијска палата у Великом Бечереку, 1911. године
 Испред ње је споменик Ернеу Кишу
 Приватна колекција г. Душана Јуванина

Витраж *Правда* Едуарда Крацмана,
 на централном степеништу
 Жупанијске палате
 Љубазношћу г. Дејана Воргића

– То је у потпуности и моје мишљење – рече гласно један од присутних, што остали прихватише са одобравањем – и због тога будите уверени да ће попови код нас, ал’ и у целој Жупанији лоше проћи. Али било би добро, ако би се ово питање могло претрести у новинама.

– Биће. Али само чекам да ми се гужва мало разиђе.

Људи се поздравеше и одоше. И ја одох, али уз обећање да ћу поподне поново навратити у редакцију и да ћу причати о приликама у Америци.

Дођох поподне и причах о свему вредном помена, што сам овде успео да видим и чујем.

На крају и ова тема за разговор би исцрпљена и већ сам хтео да кренем, када ми изненада паде на памет народни скуп. И ту упитах уредника да ли он зна нешто више о том скупу у корист музеја.

На то моје питање он се насмеја. Пријатељу – рече ми – Ви мора да сте хипнотисани, јер другачије ми не можете објаснити да сте доживели оно што сам написао у данашњем броју нашег мађарског листа⁴⁴, не бих ли наљутио музејске људе.

Потом ми је прочитао чланак, који се у длаку слагао са оним што сам доживео. Сад – додаде – кад сте већ тако у стању да проживљавате туђе мисли, може Вам се још и десити да сањате како ће тачно изгледати нови музеј, који данас још није изграђен.

Одох одатле мало узнемирен, јер нисам знао да ли сам полудео или не.

Било је већ касно увече, када сам се скрасио у својој хотелској соби. Рано ујутру поново нисам знао где сам, јер сам се опет бавио проклетим музејом. И то сам врло живо сањао да сам видео музеј у довршеном стању и да сам га посетио.

Овде бележим шта сам сањао. Ко зна да ли ће музеј, када једном буде завршен, заиста тако и изгледати.

Стајао сам испред изузетно раскошне зграде. Натпис утиснут златним словима је оглашавао да ова зграда служи у културне сврхе и да је у њој смештен музеј. Уредник Хел је стајао поред мене и објашњавао ми како је ова зграда некада била апсана, коју је народ прозвао Мункач, пошто у граду Мункачу постоји затвор за тешке преступнике⁴⁵. Али, жупанијска управа се из других разлога заузела за то да се музеј отвори управо на месту некадашњег Мункача. То је нека врста упаривања појмова. Наиме, десило се то да су се Мађари, када су пре хиљаду година дошли у Угарску, одмарали код Мункача, пре него што су прионули на посао освајања. А пошто је бечкеречки Мункач исто тако био место за одмор, то је руководство наше Жупаније у свом управо неискрпном патриотизму смислило да ће успети да овековечи успомену на историјски одмор ако на овом месту оснује установу културе. Истина је да између одмора старих Мађара и одмора оних који су становали у овдашњем Мункачу постоји прилично значајна разлика, будући да су се Мађари пре хиљаду година код Мункача одмарали добровољно; прикупљали су снагу, како би ојачани започели посао освајања отаџбине, док су они који су се одмарали у бечкеречком Мункачу то чинили невољно – закон им је преписао један седелачки начин живота јер

су урадили нешто што не стоји у сагласју са владајућим поретком. Е сад, то су ситнице које не могу омести жупанијску администрацију у њеној високој патриотског решености и тако овде стоји величанствена кућа торонталске културе.

– Све је то лепо, господине уредниче, али реците ми како ја ту да уђем? – питао сам.

Ту ми је упитани објаснио правила понашања којих сам се имао придржавати у нади да ће ми бити дозвољено да разгледам знаменитости торонталског музеја. Потом се од мене растао, јер му је музејски одбор изрекао трајну забрану посете.

Изнад улаза је стајало: *Lasciate ogni speranza voi ch'entrate* (ова крилатица у преводу значи: *Оставите овде сваку наду, ви који улазите*. Према славном италијанском песнику Дантеу, овај је натпис стајао изнад улаза у Пакао).

Покуцао сам, прво тихо... Није било одговора... А онда јаче и још јаче, јер сам морао унутра, а врата су била закључана.

На крају ми се отворило. На вратима се појавио пандур, сав у ширитима. *Шта желите?* – упита.

– Да посетим музеј.

Пустио ме је да уђем. – *Документа* – рече потом.

Будући да ме је уредник већ упозорио о потешкоћама које ћу имати, уопште се нисам зачудио када ми је човек затражио документе. Али пошто сам био радознао да видим колико далеко може да иде та службена поквареност, то упитах чувара који му документи требају.

Човек извуче папир и зарђалим званичним тоном прочита следеће:

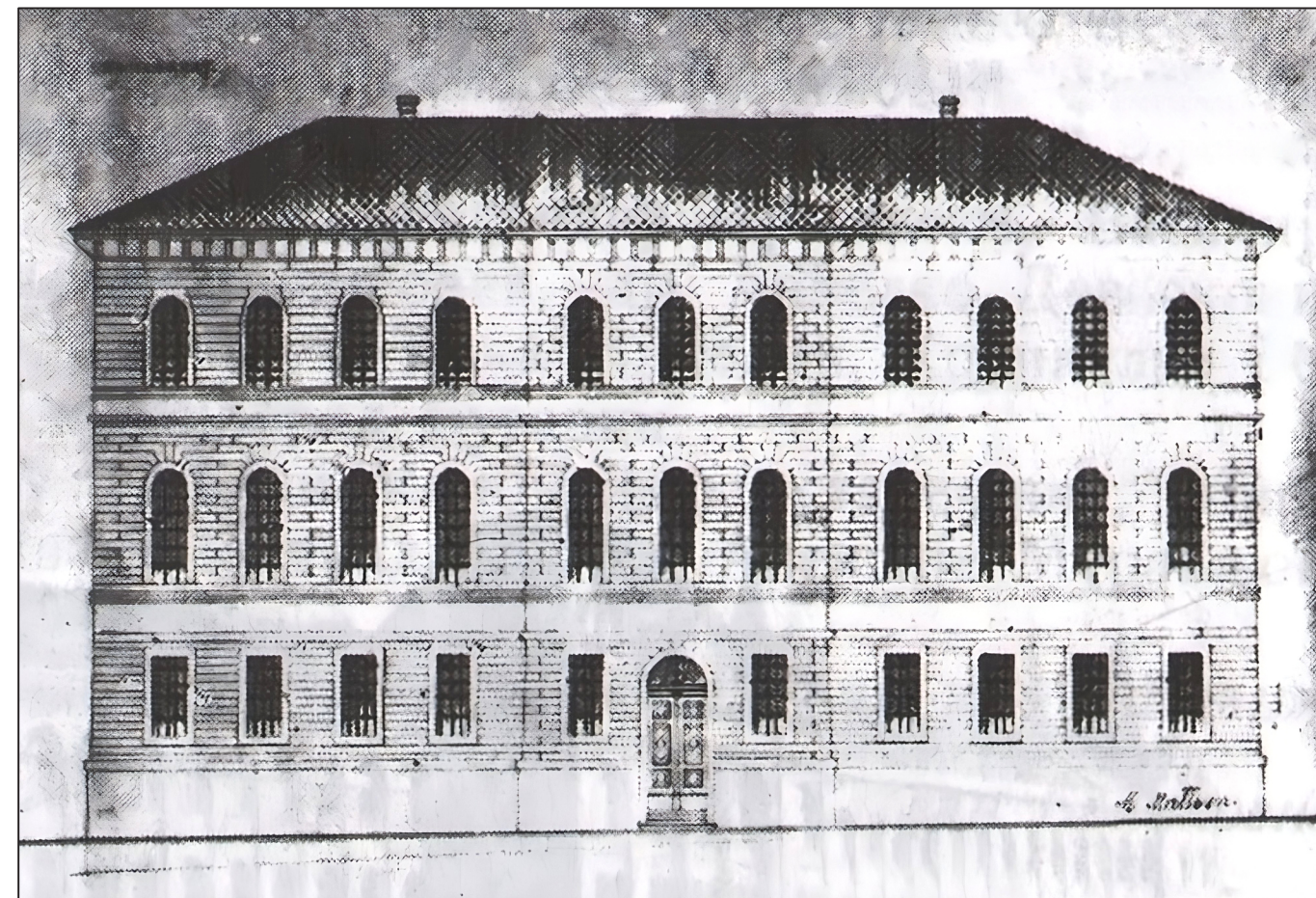
– Свако ко жели да посети Торонталски музеј мора предочити: 1. Своју крштеницу; 2. Уверење о вакцинацији; 3. Сведочанство из школе (овде се примећује да онај ко има вишу школу од основне не сме разгледати музеј); 4. Оверено уверење од средњег начелства да је дотични веран Жупанији, дакле да је политички беспрекорног владања; 5. Уверење такође оверено од средњег начелства да посетилац никада није посетио неки музеј; 6. Пореску књижицу, из које се види да дотични уредно плаћа своје порезе. – Напошетку, посетилац музеја мора бити свечано одевен, као за празнике, и имати глуп израз лица.

Скоро сам праснуо у смех. Бесмисленост ових захтева ме је терала да се насмејем, али још више службена озбиљност коју је човек испољавао док их је читао. Али, успео сам да се суздржим и потом га питао шта значе ставке 3 и 5.

– Молим – одговорио је – ове су тачке неопходне како музеј не би посетили паметнији или, пак, људи који знају за боље. Јер, знате, наш је музеј по свом садржају веома сиромашан. Ако би у њ’ доспео неко ко је превише образован, тај би можда о томе могао писати у новинама и тако изврнути подсмеху музејског руководства.

Поглед на кров Жупанијске палате у Великом Бечкереку
У позадини, у другом плану се види затвор *Мункач*
Приватна колекција г. Душана Јуванина.

Скица фасаде бечкеречког затвора-казнионе *Мункач*,
несуђеног дома Музеја и библиотеке Торонталске жупаније
Израдио: Михаел Матерн

– Врло мудро и врло пажљиво од господе. Од тога ће им живот бити дужи – одвратих. – Али, велештовани господине чувару музеја и културе! Пустите ме без докумената. Ја сам глуп, немам школе и, сем Бога и Жупаније, не признајем никога за господара.

Док сам ово говорио, утиснух чувару у руку круну, он смекша и преда ми писану пропусницу.

Потом сам кренуо у потрагу за најсветијим благом палате културе. Из предворја сам ушао у један ходник. У њему су била врата, а изнад њих табла са натписом: *Стан главног директора*. Дванаест соба. Даље! Поново табла: *Стан првог заменика директора*, десет соба. Потом други и трећи заменик директора, сваки са исто толико соба. Након њих, шест директора, сваки са по осам соба. После њих, десет кустоса, сваки са по шест соба. Лутао сам по огромној згради пењући се степеницама горе-доле, идући уздуж и попреко, али нисам успевао да нађем оно што сам тражио. Коначно сам доспео у мрачан, устајали ходник. У њему је горела једна мала јектичава лампа, како проналажење правог пута не би било сасвим немогуће. Ту сам изнад старих врата прочитао натпис: *Музеј*.

На моје куцање одговорило је једно гневно: *Szabad!*

Ушао сам унутра. За једним столом, стишњен између две гомилетине којечега седео је један господин који ме је пренеражено гледао кроз цвикере.

– *Шта желите?* – зарезао је на мене.

Глупо питање, помислих у себи. Али гласно рекох да сам дошао како бих разгледао музеј.

– *Човече! Јесте ли Ви при себи? Шта желите овде да видите? Једино што можете то је да ме одвратите од мог посла. А то је важан посао. Управо пишем о томе како образовно и поучно торонталски музеј делује на посетиоце, а сад Ви долазите и сметате ми. Какве су то глупости?*

Ћутао сам.

– *Ви дакле хоћете пошто-пото?* – повика на мене након краће паузе. – *Е па, добро, дођавола!*

– *Ова стара гомила, то видите и сами, састоји се од старог оружја, ћупова, ваза и томе слично. Такви се могу видети на сваком бубљаку. Међутим, торонталски музеј чува таква чудеса, каквих нема ни у једном музеју на кугли земаљској. Погледајте само овај камен, то Вам је један чаробни камен. Пао је са срца поджупану када је чуо да је краљ именовао Ференца Кошута⁴⁶ за министра трговине.*

– *Врло занимљиво – рекох.*

– *А овај лавор је поджупан користио када је у њему прао руке од одговорности за оснивање музеја.*

– *Погледајте овамо! Овај штос папира састоји се од акција пропалих фабрика машина, тепиха, као и Торонталских вициналних железница које је основао бивши велики жупан Ронаи⁴⁷.*

Ниједан предмет не спада толико овде као што је то случај са овим папирима, јер они вреде управо колико и „културни папири“... Знате ли шта то значи „културни папири“?

– *Не.*

– *То значи, отприлике, папири које људе у култури уобичавају да користе у одређеним приликама. А пошто на ове акције не доспевају никакве дивиденде и, уопште узевши, оне су безвредне, то се опредељују у културне сврхе. Отуда и назив: културни папири.*

– *Сјајно!*

– *Погледајте овде! Ово је машина за рачунање. Помаже референтима када проверавају тачност рачуна фирме „Фердинанд Плајц & друг“⁴⁸. Ова фирма, наиме, обавља штампарске услуге за Жупанију. Пробајте једном ову машину, да видите како ради. Запањићете се шта је све у стању. На пример, питајте је колико је два пута два.*

Учинио сам како ми је музејски човек саветовао и у левак машине изговорио: *Колико је два пута два?*

Једва то рекох, када већ настаде неко зујање и брујање, а потом се на машини отвори неки прорез на ком сам прочитао следеће:

Два пута два није пет него седам, под условом да се ради о испоруци штампаног материјала из фирме „Фердинанд Плајц“.

Рекох: *Па ово заиста нема нигде. Да људи могу да варају, није ми ништа ново, али да и машине варају – то никада нисам видео.*

– *Ето, видите – одговори мој водич радосно се смешећи – какве занимљивости садржи овај музеј. Ја их међутим не показујем свакоме, јер се неке службене тајне не смеју одавати. Вама се, међутим, са лица може читати скоро безумна љубав према Жупанији, па стога желим све да Вам покажем.*

Био сам веома поласкан овим озбиљним комплиментом и остадох нем од ганутости.

– *Овде, видите, ово су Вам тзв. „пензионерска плућа“.* Када здрав чиновник жели да оде у пензију, то лекар узме да прегледа ова плућа. Она су наравно сасвим туберкулозна. Потом он издаје потврду да дотични чиновник пати од грудобоље. Наравно, ова се плућа додељују само осведоченим пријатељима Жупаније.

– *Али зашто ти људи одлазе у пензију, ако су здрави? Све мислим да у активној служби више зарађују – рекох.*

– *Ту сте у праву утолико што они имају више прихода од изнајмљивања станова, догле год нису у пензији. Међутим, онда кад оду у пензију, ступају на нову дужност, у нову службу, коју Жупанија измисли.*

– *Није лоше!*

– *Идемо даље: ово је прототип машине за подизање жупанијских пореза и општинских намета, једна врло практична направа. Произведена је у покојној Торонталској фабрици машина која је блажено уснула у стечају. Према овом прототипу је свака општина направила себи по једну.*

Руковање је врло просто. Видите, овде Вам је левак. Кажите у њега: „Велики жупан захтева толико и толико процената. Ово се има пренети општинском бележнику...“. Изволите, само реците!

Учинио сам како ми је речено и изговорио: *Господин велики жупан захтева 150% општинских намета.*

– Повуците ову полуку – рече музејски водич.

Дохватио сам ручку и јако је повукао. Тада одјекну једно гласно: *Може!*, а потом још једно, и тако даље.

– Ово је тзв. „глупава полука“ – објасни мој водич. – Ова машина функционише беспрекорно. Али по општинама ствар не иде тако глатко. Полука често хоће да затаји или се уместо са „може!“ оглашава са „Не може!“. То проистиче отуда што оне проклете Швабе постају све просвећеније. Гласачко овчарство је у изумирању. Управо због тога је направљен један расни препарирани примерак овце за гласање и донет овде у музеј. *Ево га овде. Обратите пажњу шта ће се сада десити.*

Пришао је неком погуреном, снуженом човеколиком аутомату који је ту стајао и рекао му: *– Гос'н рођаче, ово је господин главни срески начелник – показавши притом на мене – он Вам жели учинити част и разговарати са Вама.*

На те речи се у аутомату деси невероватна промена. Он се испресави као нож на расклапање, а лице му се озари и он потом проговори усиљеним, изломљеним тоном: *Велика ми је част да упознам милостивог господина главног среског начелника и да могу да му служим. Нека милостиви господин располаже са мном како му је драго.*

У моменту сам изгубио држање. Како је само погнут и снисходљив тамо стајао, са обесхрабрујућим изразом ишибаног гладног псета, обузела ме је жарка жеља да га плунем посред лица. Зар је то потомак једног снажног и поноситог Немца? Затим ме преплави осећај бескрајне огорчености, јер помислих како многи други, способни, мислећи и делајући људи морају да испаштају докле год има још оваквих креатура. – Ћутао сам, како не бих показао своја осећања.

Музејски водич ме је посматрао са стране, слегнуо раменима и рекао:

– Ви сте заиста посебни. Овде сте могли да доживите прворазредно шегачење, а Ви се тога одричете... На крају, мени је свеједно ако не желите да се забављате.

– Идемо даље. Пред овим човеком морате стојати у ставу „Мирно!“. Ово је некадашњи велики жупан Ронаи⁴⁹ као аутомат. *Е, то вам је била људина! Човек за ког се може рећи да је свако предузеће ког се латио пропало, коштајући његове ортаке силних новаца, док се он силно обогатио... Пробајте и најлепше га замолиште да Вам исприча своју животну причу. Само га морате ословити са *méltóságos úr*⁵⁰... Изволите!*

На овај енергичан позив није ми преостало ништа друго но да приђем верној копији великог жупана. Неколико тренутака сам га гледао са оклевањем, а онда га ослових:

Méltóságos úr – рекох му – будите добри па ми изволите испирчати о Својим достигнућима кад сте били велики жупан.

Међутим, аутомат је остао непомичан. Упитно погледах музејског водича, који се насмеја. *Шта је било, неће? – рече он намигујући. – Сад идите иза њега, примакните му се иза леђа и шапните му у лево ухо: Méltóságos úr! Могли би фино да се овајдимо!*

Тек што ово изрекох, кад се аутомат покрену. Радостан осмех му блесну преко укоченог лица. Потом су зупчаници у њему почели да се окрећу. Изненада он проговори: *Ја сам Јене пл. Ронаи, бивши торонталски велики жупан. Звали су ме краљем вициналних пруга и тепих-генералом. Обучавали су ме људи који су учили од великог Калмана Тисе⁵¹. Поуке великог мајстора сам толико умешно спровео у пракси, да нигде у читавој земљи Угарској Тисин дух не влада тако неискварено, као у Торонталској жупанији. Стари мајстор је рекао: „Све је на продају“, и ја сам управљао владајући се по томе. Стога сам на све ставио свој јарам. Једног сам намамио одликовањем; другог сам чврсто држао тако што сам га пустио да краде колико је хтео; трећег сам разним принудама учинио мањим од маковог зрна. Управљао сам уз помоћ лажи и обмана, лукавством и насиљем, заташкавањем недела оних који су ме слепо пратили, сузбијањем сваког независног мишљења и прогоном оних који су ми се противили. Али, нисам заборавио ни на себе. Наиме, самог сам себе прогонио, потио сам се натерао да штедим. Па се тако догодило да сам од своје плате великог жупана уштедео неколико хиљада јутара њива ораница. И још да додам да сам у фотељу великог жупана засео са поприличном гомилом наслеђених дугова. А притом се мора узети у обзир да сам имао да одржавам велико домаћинство. И то све само од плате. Пред таквим чињеницама ће и они најзавиднији признати да сам финансијски геније најпрепреденије врсте. Узгред, природно је да сам оснивао предузећа. То сад спада у уштеду новца, додуше, на други начин: појединци и општине нису ништа уштедели, напротив – изгубили су силне новце. Али су људи ипак били пресрећни што им је указана тако велика част да свој новац изгубе у таквом пословном подухвату који је покренуо њихов велики жупан. И онда се могу тешити мишљу да је неко, упркос свему, зарадио на овим пословима. То је, верујем, велика утеха. А о мени самом су моји противници раширили вест да сам се на тим пословима обогатио. Али, кунем се својом чаићу, да на њима нисам ништа изгубио. – Свет је незахвалан! Са болом осећам ту истину. Јер, ако би свако ко узме учешћа у каквом послу изгубио свој новац, то би требало узети у обзир да је Торонталска жупанија, захваљујући мојим генијалним привредним подухватима, стекла славу широм земље. Или можда постоји још нека жупанија или земља на свету где се оснује фабрика тепиха која не произведе ниједан тепих? Или фабрика машина, која не испоручује машине? Или где се још могу наћи пруге које – иако су Жупанија и поједине општине за њих издвојиле између 35 и 40 милиона круна – представљају прворазредне саобраћајне препреке? Зар таква слава не значи ништа? Уопште узевши, сељаци ме мрзе јер су због пруга морали да плаћају високе општинске намете. И због тога што су им путеви непоплочани. Каква смејурија! Неколико стотина хиљада круна више што их плаћају на годишњем нивоу, па зар је то вредно помена? А лоши путеви само показују колико су нам*

широки погледи, јер њихова непроходност приморава паоре да остану код својих кућа. А ако већ желе силно да се возе, то би требало да поразмисле и измисле какво ново превозно средство, нпр. ваздухоплов којим би се могло управљати. Е сад, то што сељаци нису измислили ваздухоплов, то није моја кривица Мени је савест чиста. – Но, доста о томе. Завршавам кличући „Живео“ самом себи.

Био сам запањен оним што сам чуо.

Музејски водич ме озбиљно погледа у лице и рече: – Ово што сте сад чули је строга службена тајна, коју Вам никада не бих одао, да не изгледате тако приглуно. Сигурно нећете запамтити све што сте овде сазнали, те немам бојазни да ћете ме издати. Него, видите овде још неколико ситница.

– Ово овде Вам је уџбеник за чиновника у јавној администрацији за опхођење према паорима... Читајте мало!

И тако сам узео да читам. Наравно, нисам могао све да запамтим, али се сећам најважнијих правила: Паору се не сме дозволити да дође до даха... Тешке глобе су корен јавне управе и само тако ће паор бити мањи од маковог зрна и гласати онако како му се каже... Што је чиновник јавне управе грубљи, то је паор потчињенији... Господин роћак са села је глупан, који се може придобити за сваку сулуду идеју. Али, ваљало би приметити да гос'н роћа по правилу нема никаквог утицаја, па му чиновник јавне управе не треба поклањати никакву пажњу. Његова урођена склоност да шени приморава га да се бори за наклоност онога који је на власти.

Наслов друге књиге је гласио Правилник за чиновнике у јавној управи. У њој се могло прочитати само ово: Правила су поплаве параграфа који се доносе како би чиновници знали шта да заобилазе у свом раду.

Трећа књига коју сам у музеју добио звала се Корисни савети за почетнике у јавним службама. И у њој је била само једна реченица: Почетници у јавним службама не треба ништа да знају, него само да иду стопама својих претпостављених.

– Са књигама смо завршили. Ту више нема ништа занимљиво... Ипак! Замало да заборавим: овде имамо један од највећих раритета: балзамовано тело бележника који је умро од прекомерног рада... Добро погледајте, такво чудо заиста нећете никада и нигде другде видети... Тако, сада смо сасвим завршили – обрати ми се музејски водич. – Али, реците ми шта Вас је ког ћавола подстакло да разгледате музеј?

– Радозналост.

– Ретко се деси да неко овде залута. А ако и залута, онда је музеј углавном затворен, јер сам заузет на другом месту... Наиме, морате знати да сам ја уредник листа „Торонтал“⁵². Зовем се Јохан Дендхолцерн⁵³. А осим тога сам и културни и просветни стваралац по професији и у служби сам господина Ернеа Винцехидија⁵⁴... Знате ли ко је он?

– Не.

Торонталски велики жупан Јене Ронаи
(1854–1921)

– Шта? Ви не знате ко је Ерне Винцехиди? Побогу! Човече, па где сте Ви одрасли кад не познајете овог највећег од свих људи? Ерне Винцехиди је... како бих га назвао, а да макар приближно опишем његову величину... рецимо да је он Бог културе. Он је Бог образовања, разумете? Не. На лицу Вам видим да не разумете. Дакле, објаснићу Вам: без њега нема просвете и нема знања. Зато је он бог образовања. Он је, додуше, главни бележник при Жупанији, али је, упркос томе, веома образован. Отуда он уопште не води бригу о жупанијским стварима, већ само о култури. Ја сам сваког дана код њега у канцеларији. Хвала Богу да није раноранилац, јер га смртни човек ретко види у звању пре пола 11. Знате, и то испо спада у културу. – До пола 11 сам новински уредник, онда идем код њега и тад почиње културно стваралаштво. Кажем Вам, ту се тако културише, да је то туга једна... И музеј је његово дело. Музеј је као културни напредак био неопходан и стога како би мени обезбедио додатни извор прихода... Он нема никаквог материјалног интереса од културе, него се њоме бавио онако, узредно, као било којим другим спортом. Он осећа да је у Жупанији догурао колико је могао и да даље неће моћи да напредује. Кажу да је он за дужину носа испред свих. Шта то значи, Ви не разумете. Али не разумем ни ја. Довољно је да због тога никада неће постати поджупан⁵⁵. Стога се бацио на културу.

– А којим се то резултатима господа могу похвалити? – упитах на то господина Дендлхолцерна.

– Резултати? Ха, није лоше! Зар није довољно што ја и читав низ људи имамо сигуран извор прихода и што господин главни бележник има чиме да прекрати време? Али, сад је стварно доста. И без овога сте ме довољно задржали. А данас сам таман кренуо да завршим своју књигу, зато сам и дошао овамо, где могу да неометано радим. И баиш сте данас морали да набасате. Дакле, збогом!

Ту ми се сан прекину... Ујутру сам одмах отишао код уредника Хела и испричао му шта сам сањао. Он се гласно насмејао и рекао: *Е видите, баиш тако сам и ја замислио тај музеј, када једном буде отворен.*

Потом сам се опростио од њега и отишао у Сирочадски сто... Референт је одржао реч и решио очев предмет.

Сад више нисам имао шта да радим у Бечкереку и одвезох се назад у Малу Јечу, одакле сам, након неколико дана, кренуо на пут кући, у Америку.

ЗАКЉУЧАК

Током путовања кући пало ми је на памет да прибележим своја искуства и дам да се штампају. У томе сам се водио мишљу да пред своје земљаке ставим огледало. Они сами, с обзиром на чињеницу да живе у овим прилично суманутим приликама, уопште не сагледавају стварност као ја, који сам одрастао у потпуно другачијим околностима. Можда би било боље да ову књигу нисам ни написао, пошто је могуће да сам њоме некоме стао на жуљ и повредио сујету. Али, сада се то десило и шта је ту је, учињено се не може поништити. Ја сам, пак, спокојан јер сам се пера латио у веровању да помажем добру ствар.

Општи утисак који је на мене оставило торонталско сељаштво (притом мислим на Немце) је био повољан. Већина је просвећена и тежи да буде своја на своме. Њихова највећа мана је у томе што имају премало самопоуздања у сопствену снагу и што своје сталешке другове гледају с презиром, ма колико њихови ставови били разумни и на месту. Потом недостаје – и то је по мом мишљењу главно зло – чврсто заједништво и држање на окупу. Исто тако, осећај солидарности није претерано изражен. Морао би наступити осећај *Сви за Једног, Један за Све*. Па ипак се надам да ће се ова особина јавити у скорије време и да ће тада отпочети доба истинске народне слободе. Оне слободе која се огледа у томе да сваки становник ове Жупаније може слободно следити своја убеђења и да сваки има своје сопствено, независно мишљење.

Ово желим својим земљацима како у њиховом, тако и у интересу Угарске, јер једна земља може бити слободна само онда када су њени становници слободни и слободољубиви.

НАПОМЕНЕ

¹ Мисли се на деведесете године 19. века (прим. прир.).

² **Сирочадски сто** – назив за државну службу у локалним самоуправама (градовима и општинама) некадашње Аустроугарске монархије чији је задатак био вршење надзора над сирочади и старање и заштита њихових имовинских права. Након распада Монархије, ово звање је постојало још неко време и у међуратној југословенској држави (види: Зоран Стевановић (ур.), *Приручни вишејезични речник за архивисте*, Нови Сад 2012, 366).

³ **Одерберг** – град на североистоку данашње Немачке, недалеко од Берлина, на самој граници с Пољском (прим. прев.).

⁴ **Немачка народна партија Угарске** (нем. *Ungarländische Deutsche Volkspartei*) – политичка странка Немаца у Јужној Угарској, основана 1906. године у Вршцу. За њеног председника изабран је белоцрквански адвокат Лудвиг Кремлинг. Странка је развила своју активност по срединама Јужне Угарске густо насељеним немачким живљем – у Темишвару, Кикинди, Вршцу, Белој Цркви, Новом Саду, Апатину итд., али и у Будимпешти и у Бечу. Није успела да се чвршће повеже са Немцима у Ердељу. Програм партије је тражио неометане услове за развој немачке културе, језика и народности; слободну употребу немачког у општинским и муниципалним управама; неограничену употребу немачког у цркви и школи; законско регулисање права политичког збора и договора не само Немаца, него и других народности; слобода штампе итд. Партија је успела да изгради организациону мрежу која је обухватала четири велике области: Горњи Банат (са Темишваром и Арадом), Доњи Банат (са Белом Црквом, Вршцем и Панчевом), Бачку (Нови Сад, Врбас, Апатин, Оџаци и Паланка) и Западну Угарску (са седиштем у Св. Готхарду). Осим тога, Партија је имала неколико представника у Барањи (Печуј) и у Будимпешти. Основано је и неколико партијских гласила – у Темишвару, Вршцу и Херманштату (Сибинју). Рад Партије је отежавала чињеница да су њене прваке мађарске власти жигосале као „пангермане“.

⁵ **Албин Крамер** (Бистрице, данашња Румунија 1867 – Беч, 1934), новинар, уредник бечког листа грађанско-либералне оријентације *Нова слободна штампа* (нем. *Neue Freie Presse*). Овај лист је одражавао званичне ставове владе у Бечу, залагао се за централистичко уређење на унутрашњем политичком плану (против Нагодбе), реформу гласачког права и признање радничких захтева.

⁶ *Молим покорно!*

⁷ **Виктор Орендн Хоменау** (нем. Viktor Orendi Hommenau, 1870–1954), новинар, публициста, књижевник и издавач, један од предводника немачке народносне мањине у Јужној Угарској, а касније у Румунији. Одрастао је у Ердељу, а 1901. је прешао у Банат, где је покренуо новинска гласила *Немачки дневни лист за Угарску* (нем. *Deutsches Tagblatt für Ungarn*) и недељник *Немачко-мађарски народни пријатељ* (нем. *Deutsch-ungarisch Volksfreund*). Највише је, међутим, остао упамћен по свом културном часопису *Са равнице* (нем. *Von der Heide*), који је покренуо 1909. године у Темишвару. Био је један од оснивача Партије Немаца у Јужној Угарској 1906. и у више наврата кандидат за посланика угарског Сабора испред неколико банатских срезова. После Првог светског рата и поделе Баната, постао је вођа немачке националне мањине у Румунији и 1919. био један од оснивача *Немачко-швапског културног савеза* (нем. *Deutsch-schwäbisch Kulturverband*). Од 1923. био је инспектор румунског Министарства просвете за немачке народне школе у Банату. Преселио се 1934. у Букурешт, где је 1954. године и преминуо.

⁸ Мисли се на Револуцију 1848, када су Мађари покушали да се отцепе од Аустројског царства и стекну независност (прим. прир.).

⁹ Мисли се на **Јожефа Криштофија** (мађ. Kristóffy József; Мако 1857 – Будимпешта 1928), мађарског политичара и министра унутрашњих дела у периоду 1905–1906. Криштофи је студирао права у Будимпешти и Бечу. Од 1880. до 1883. био је заменик бележника Чанадске жупаније, од 1896. посланик Сабора испред нађлачког изборног среза, а 1903. је именован за сатмарског великог жупана. У чиновничкој, неуставној влади барона Гезе Фејерварија обављао је дужност министра унутрашњих дела. У том својству је де факто он био тај који је управљао владом, предузимајући репресивне полицијске мере против политике опструкције коју је спроводила опозиција. Након пада владе, повукао се постепено из јавности. У политички живот се вратио само накратко, као посланик угарског Сабора у периоду 1911–1913. О Криштофију види: Benda, Kálmán. „Kristóffy, József”, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 4, Wien 1969, S. 278.

¹⁰ **Ћлјен** (мађ.) – Живео.

¹¹ Мисли се на држање Угарске у потчињеном положају и њеном претварању у сировинску базу за аустријски део Монархије. Према схватањима владајућих кругова у Бечу, Угарска је требало да се бави пољопривредом и обезбеђује сировине за индустрију у Аустрији и Чешкој.

¹² **Жолна** (мађ. Zsolna) – Жилина, град на северозападу данашње Словачке, у близини њене тремеће са Чешком и Пољском. До 1918. године налазио се у саставу Тренчинске жупаније, у којој је био седиште истоименог среза (прим. прев.).

¹³ **Саси** – Немци насељени од позног средњег века на подручју данашње Румуније, у области Ердељ.

¹⁴ Мисли се на Лајоша Кошута и његову водећу улогу у Револуцији 1848/49. године (прим. прир.).

¹⁵ **Артур Гергеи** (мађ. Görgey Artur) – мађарски генерал у Револуцији 1848/49. Након успешног војевања и низа извојеваних победа, у августу 1849. је био приморан да се преда код Вилагоша руској војсци, која је притекла у помоћ бечком двору. Његова предаја је означила слом Револуције и стављање Угарске под војну управу, под којом су уследиле жестоке репресалије. Свакако најпознатија манифестација одмазде над устаничком војском било је погубљење тринаест њених генерала који су обешени у Араду, стекавши тако ореол палих бораца за слободу и мученика (тзв. арадски мученици, мађ. aradi vértanúk). Насупрот њима, Гергеија су, практично до краја живота тврдокорни Мађари сматрали издајником и његови лик и дело су тек пред смрт делимично рехабилитовани.

¹⁶ Овде се мисли на нешто раније одржане изборе за угарски Сабор у Торонталској жупанији, на којима је опозициони кандидат Ђула Ходи (мађ. Hódy Gyula, 1871–1919) испред Незавишњачке четрдесетосмашке странке поразио Ђулу Чеконића, владиног кандидата и сина жомбољског грофа Ендреа Чеконића (прим. прев.).

¹⁷ **Мала Јеча** (рум. Iesea Mică, мађ. Kisjecs, нем. Kleinjetscha) – село у данашњем румунском Банату, у саставу Ченејског среза.

¹⁸ **Наш лист** – мисли се на новине *Unser Blatt* које је уређивао Карл Хел, аутор књиге.

¹⁹ Овде се алудира на *Неисцрпну рубрику у Нашем листу*, која је извештавала о злоупотребама и аферама средских и општинских чиновника по Торонталској жупанији.

²⁰ **Ченеј** (рум. Cenei) – општина у румунском Банату, некада седиште истоименог среза у оквиру Торонталске жупаније.

²¹ По свој прилици се мисли на **Василија Стојановића** (мађ. Sztojánovics Vázul), дугогодишњег чиновника Торонталске жупаније, који је најпре био активан као начелник среза Ковачица, да би касније био срески начелник у Великом Сенмиклушу (прим. прир.).

²² **Гашпар Јузбасић** (мађ. Uzbasich Gaspár), пореклом из племићке породице хрватског порекла, која се 1801. године доселила у Торонталску жупанију из Вараждина, био је главни срески начелник Ченејског среза у Торонталској жупанији. Имао је земљишне поседе у Ченеју и Кечи.

²³ **Бела Ботка** (мађ. kislapási Botka Béla), торонталски велики жупан у периоду 1906–1910. Родио се 1861. године у угледној племићкој породици чији су чланови заузимали различите положаје у Торонталској жупанији током 19. века. До доласка на функцију великог жупана обављао је дужности начелника Банлочког среза (1895–1899), главног жупанијског бележника (1899–1901) и посланика угарског Сабора (1901–1905). Током избора за угарски Сабор 1901. нашао се у центру пажње, када је велики жупан Ронаи подржао његову кандидатуру у уздинском изборном срезу. Хваљен у жупанијској штампи, говорио је мађарски, немачки, српски и румунски. Остао је упамћен по својерсном авантуристичком подухвату, када је 1908. године, заједно са једним рођаком, кренуо на пут аутомобилом до Хамбурга. Као посланик Сабора путовао је у Сједињене Америчке Државе, где је учествовао у заједничкој парламентарној конференцији у Сент Луису (1904). Умро је 1923. године. Данас је понајвише остао упамћен по породичном дворцу Капетаново који је подигао у Старом Лецу, у општини Пландиште.

²⁴ *Слободно.*

²⁵ *Шта хоћеш?*

²⁶ **Јожеф Бабић** (Егер, 19. новембар 1848 – 3. јануар 1924), управник имања грофа Чеконића и једна од највићенијих (и најозлоглашенијих) личности некадашње Торонталске жупаније. Рођен је у хрватској породици пореклом из Вараждина која је за своје заслуге у ратовима против Турака добила племство од Марије Терезије. Из њених редова су потекли адвокати, црквени великодостојници, нотари, народни посланици. Бабићев отац је био надбискупски правозаступник у Егеру. Сам Бабић је завршио права у Будимпешти, започео каријеру на надбискупском двору у Егеру, да би одатле крајем шездесетих година 19. века прешао у Жомбољ на имање грофа Чеконића, где је постао грофов интимус, човек од највећег поверења и верни слуга. Како је то забележио З. Калапиш, *његова оданост била је пословична, једнако као и Чеконићево богатство... Ако је стари Чеконић био папа Торонталске жупаније, онда је Бабић био његова сива еминенција и најлојалнији кардинал*. Деценијама је Бабић био грофова продужена рука, заступајући његове интересе и тумачећи његову вољу на жупанијским скупштинама, у жупанијским службама и звањима и код среских начелстава. Иако је био номинално само управник жомбољског газдинства, Бабић је де факто управљао свим земљишним поседима породице Чеконић у Торонталској жупанији. Они су обухватили више од 40.000 хектара – у Мађарској, Немачкој и Српској Црњи, Рогендорфу (Банатски Двор) и Честерегу, а били су повезани банатском малом пругом уског колосека. Сви послови на овим латифундијама били су у Бабићевим рукама и његовом заслугом су претворени у узорна имања са развијеним ратарством и сточарством. Осим новцем, Бабић је за своје заслуге био награђен и разним функцијама и титулама: изабран је 1896. за народног посланика, а гроф Чеконић му је израдио звање дворског саветника. Након Првог светског рата и распада Аустроугарске отишао је са Чекоњићем за Будимпешту. Живећи као нежења, трошио је сав новац на књиге и за собом оставио библиотеку од 6.500 томова коју је завештао Мађарском историјском друштву (мађ. *Magyar Történelmi Társaság*), чији је оснивач и почасни члан био. О Бабићу види: Kalapis Zoltán, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*, I (A–GY), Újvidék 2002, 58–59.

²⁷ Овде се мисли на воз ускотрачне пруге који је повезивао Жомбољ (седиште грофа Чекоњића) и жупанијско седиште Велики Бечкерек. Пруга је пуштена у промет 1898. године и пролазила је кроз следеће станице: Клек, Катарину (Равни Тополовац), Бегеј Св. Ђураћ (Житиште), Итварнок (Банатски Двор), Честерег, Паулов мајур (Банатско Караборђево), Јоханов мајур, Нову Црњу, Каролинин мајур, Леонин мајур, Немачку Црњу, Јулијин мајур, Кларију (Радојево), Нови Жомбољ и Жомбољ. Након Првог светског рата и разграничења Краљевине СХС и Румуније, у Банату је добила међународни карактер, с обзиром на то да су се две њене крајње станице нашле у страниој држави. Постојала је све до 1969. године, када је, услед нерентабилности и опалог промета путника и робе, укинута (За више детаља види: Ferenc Nemet, Milan Micić, Maria Siladi, *Banatska mala pruga*, Novo Miloševo – Novi Sad 2016).

²⁸ Плурално гласачко право – у то време актуелна политичка тема у Угарској.

²⁹ **Елизенхајм** (нем. Elisenheim) – данашње Бело Блато.

³⁰ **Геза Пап** (мађ. Pár Géza; Елемир, 1864 – Будимпешта 1934), торонталски земљопоседник пореклом из Елемира и посланик угарског сабора испред изборног среза Бегеј Свети Ђураћ (данашње Житиште) у периоду 1892–1906. и 1910–1913. Након истека посланичког мандата био је постављен за генералног директора новоосноване Мађарске кредитне банке. Захваљујући испољеним радним способностима и резултатима на пољу банкарства добио је баронску титулу. У Елемиру је предано радио на изградњи канала и спречавању поплава Тисе. После Првог светског рата, целокупна имовина породице Пап је потпала под аграрну реформу, а њени чланови су се преселили у Будимпешту (Борис Павлов, *Властелинство Елемир*, Зрењанин 2003, 128).

³¹ **Шаму Кардош** (мађ. Kárdos Sámu, 1866–1928) – угледни великобечкеречки адвокат, изабран 1906. за народног посланика испред Незавишњачке странке у срезу Бегеј Свети Ђураћ. Био је један од оснивача и председник ове странке у Великом Бечкерек у 1905. године.

³² **Жигмондфалва** (мађ. Zsigmondfalva) – данашње Лукићево.

³³ У то време је дужности торонталског поджупана обављао **Агоштон Јанко** (мађ. Jankó Ágoston). Рођен 24. септембра 1854. у Боки (Пожунска жупанија у данашњој Словачкој), Јанко се школовао у Пожуну (Братислави) и Будимпешти. У државну службу је ступио 1881. године као чиновник Торонталске жупаније. Истакао се као начелник Панчевачког среза, када је био делегиран за комесара приликом колонизације Чанго-Мађара у дунавске ритове – у Војловицу, Иваново и Скореновац. Главни начелник Великосенмиклушког среза постао је 1889, а управник Горњеторонталске водне задруге 1893. године. Деценију касније постао је торонталски поджупан (1903) и директор великобечкеречког општинског течаја за јавне бележнике; тада је и написао приручник *О друштвеним обавезама јавних бележника*. Осим тога, био је аутор једне студије о иселјавању становништва и парцелисању земљишних поседа у Торонталској жупанији (*Torontál vármegye birtokviszonyai*). На крају Првог светског рата, када је српска војска ушла у Велики Бечкерек, предао је власт над Жупанијом бригадиру Драгутину Ристићу. Међутим, како се није мирио са новонасталом ситуацијом и успостављањем српске власти на овом подручју, најпре је био узет за таоца, па затворен и на крају су га српске власти протерале. Након депортације, наставио је да ради на организовању власти у малом делу тада већ бивше Торонталске жупаније који је остао у саставу Мађарске након демаркације у Банату. Ових десетак општина је организовао у тзв. Торонталски срез са седиштем у Киш Сомбору, који је припојен окрњеној Чанадској и Арадској жупанији. За своју оданост Мађарској награђен је 1923. постављењем за великог жупана жупаније Толна. У знак признања за своје заслуге на пољу јавне управе, добио је 1910. звање краљевског дворског саветника, а 1917. одликован је крстом Реда Фрање Јосифа другог степена и Орденом грађанског реда за заслуге другог степена. Умро је 1934. године.

³⁴ Алузија на стихове из дела Имреа Мадача *Човекова трагедија* (мађ. *Az ember tragédiája*), једно од најзначајнијих дела мађарске књижевности 19. века.

³⁵ **Андраш Осуски** (мађ. Oszuszy András), словослагач и политички активист, један од најактивнијих и најистакнутијих предводника радничког покрета с краја 19. и почетка 20. века у Великом Бечкереку и Торонталској жупанији. Родио се 1871. године у Великој Маргити. Изучивши штампарски занат, најпре је неколико година радио по општинама у данашњем румунском Банату, да би се 1895. запослио у великобечкерчекој штампарији Франца Паула Плајца. Начитан и социјалистички опредељен, истакао се у јавном и политичком животу држећи говоре и агитујући за права радника. Био је члан вођства Социјалдемократске странке, члан њеног обласног руководства у Темишвару и делегат радника Великог Бечкерека. Био је редован говорник на политичким скуповима, радничким конференцијама и зборовима, прославама, штрајковима и конгресима. У Првом светском рату је мобилисан и послат на Косово, где је у Вучитрну неко време радио као учитељ. Умро је 1937. године.

³⁶ Мисли се на период од 1891. до 1902. године, када је торонталски велики жупан био Јене Ронаи од Киш-Сомбора (за његову биографију в. напред напомену бр. 49).

³⁷ Матеј 26:75.

³⁸ У немачком оригиналу стоји: *Ein fester Burg ist unseres Museum*, што је парафраза чувене химне Мартина Лутера: *Снажна тврђава је наш Господ* (*Ein fester Burg ist unser Gott*).

³⁹ *Његово благодство*.

⁴⁰ Жупанијска палата у Великом Бечкереку (данас Градска кућа Зрењанина) је саграђена 1820, након што је велики пожар уништио већи део града 1807. године. Проширена је у периоду 1885–1887, услед у међувремену нараслих административних потреба, према нацртима чувених архитеката Едена Лехнера и Ђуле Партоша. О томе види: Vesna Majstorović, *Stara dama neprolaznog sjaja. Gradska kuća Zrenjanina*, Zrenjanin 2009.

⁴¹ Мисли се на витраж Едуарда Крацмана на централном степенушту Жупанијске палате, који приказује женску фигуру, персонификацију правде, која у левој руци држи теразије, а у десној мач. На постољу испод њених ногу је натпис *Правда* (мађ. *Igázság*).

⁴² *Unerschöpfliches Rubrik* – наслов сталне рубрике у листу *Unser Blatt* која се бавила проблемима у сеоским срединама Торонталске жупаније.

⁴³ **Католичка народна партија** (мађ. Katolikus Néppárt) је била политичка странка основана у Угарској 1895. на основи конзервативних идеја и ради одбране права и интереса Цркве. Њени предводници су били грофови Зичи. Иако је заступала конзервативизам, у својим социјалним захтевима је ова странка надмашила и либерале – нпр. старала се за одбрану ситносељачких поседа, обавезно социјално осигурање радника, пореско ослобађање најсиромашнијих слојева итд. О томе види: Петар Рокаи и др., *нав. дело*, 479.

⁴⁴ Овде се вероватно мисли на дневни лист *Délvidéki újság* (*Јужноугарске новине*), који је Имре Варади покренуо у исто време кад и *Unser Blatt*; међутим, његов одговорни уредник није био Хел, него Бела Шредер. *Délvidéki újság* је такође штампан у штампарији *Либертас*, заступао је гледишта и ставове Незавишњачке четрдесетосмашке странке и сасвим сигурно је био уско повезан са листом *Unser Blatt* (види: F. Nemet, *нав. дело*, 160–161).

⁴⁵ **Мункач** – бечкеречки затвор који је заиста постојао. Не зна се тачно када је подигнут. Овековечен је на ведути Великог Бечкерека из 1859, а срушен је 1922. године, да би недуго затим на његовом месту била подигнута руска црква посвећена Св. архистратигу Михаилу.

⁴⁶ **Ференц Кошут** (мађ. udvardi és kossuthfalvi Kossuth Ferenc Lajos Akos; Пешта, 1841 – Будимпешта, 1914), син Лајоша Кошута, инжењер, новинар, вођа Незавишњачке странке и министар трговине у мађарској влади у периоду 1906–1910.

⁴⁷ Овде се мисли на неколико капиталних привредних пројеката у Торонталској жупанији с краја 19. века који су, након почетног ентузијазма који је пратио њихову реализацију, упали у велике финансијске проблеме и дуговања, притом тешко оптеретивши пореске обвезнике у Жупанији и отворивши врата економској стагнацији, а напослетку и кризи на овом подручју. Основана 1894, **Торонталска фабрика ћилима** (пун назив: *Прва мађарска торонталска фабрика ћилима и меблицофова*, мађ. *Első magyar torontáli szőnyeg és bútór szövetgyár*) се током прве деценије свог постојања у два наврата (1897, 1902) нашла на ивици банкрота, и поред угледне клијентеле и стечених признања. Први пут је спасена захваљујући страном капиталу, када ју је откупила холандска фирма *Хенрик ван Ројен* (Henrik van Roeyen). Други пут ју је од пропасти спасао српски индустријалац Лазар Дунђерски, уз државну субвенцију и обавезу да одржи производњу у наредних 20 година. Она је наставила са радом и у међуратном периоду, а после Другог светског рата из ње се развила зрењанинска Индустрија тепиха *Пролетер* (в. Ференц Немет, *Торонталски ћилим. Четврт века ткања у Банату*, Нови Сад – Зрењанин 1993, 46–52). *Торонталске вициналне* (општинске) *железнице* (мађ. *Torontáli helyi érdekű részvénytársaság*) је назив акционарског друштва основаног 5. новембра 1887. у Великом Бечкереку са циљем изградње железничке мреже на подручју Торонталске жупаније. Акционари су углавном били крупни племићи из Жупаније, чији је финансијски и материјални интерес био да повежу своје земљишне поседе и укључе их у мрежу мађарских државних железница. Међутим, у овој намери, они су почели да се неконтролисано задужују узимањем кредита преко платежне моћи Жупаније, док изграђене железничке линије нису биле у стању да поврате уложени новац и послују рентабилно. Најодговорнији за ове финансијске малверзације били су торонталски велики жупани Јожеф Хертеленди (1874–1891) и Јене Ронаи (1891–1902), као и гроф Ендре Чеконић. Након почетног, тзв. *вициналног делиријума* који је у периоду 1892–1898. резултирао изградњом шест пружних деоница укупне дужине 361 км (по чему је Торонталска жупанија предњачила у односу на остатак Угарске), акцијски капитал друштва се истопио, а друштво постало несолвентно. Из тог незавидног положаја жупанијски челници су покушали да се изваде помоћи неких споредних послова – попут изградње фабрике леда или пољопривредних машина – али то није дало резултата и те су фирме пропале. Решење је на крају пронађено у преласку *Торонталских вициналних железница* под управу мађарских државних железница, уз обавезу Жупаније да покрије огроман дуг од 2.500.000,00 круна, што је она учинила резрезивањем додатних пореза на ионако већ незадовољно и порезима преоптерећено становништво. Услед ове корупционашке афере је велики жупан Ронаи 1902. морао да одступи са свог положаја, након велике истраге коју је против њега повело Министарство финансија (тзв. Кафкина истрага). О томе види: Ferenc Nemet, Milan Micić, Maria Silađi, *Banatska mala pruga*, Novo Miloševo – Novi Sad 2016, 69–73.

⁴⁸ **Фердинанд Плајц** – наследник Франца Паула Плајца, оснивача прве штампарије у Великом Бечкереку, у којој су штампани листови *Torontál* и *Gr.-Beckereker Wochenblatt* и остала жупанијска гласила. Као таква, она је свакако представљала конкуренцију штампарији *Либертас*, у којој се штампао опозициони *Unser Blatt* (прим. прир.).

⁴⁹ **Јене Ронаи од Киш-Сомбора** (мађ. zombory Rónay Jenő, нем. Eugen von Ronay de Kis-Zombor), торонталски велики жупан у периоду 1891–1902. Родио се 11. априла 1854. године у Киш Сомбору (Мађарска), у угледној племићкој породици немачког порекла. Завршио је гимназију у Сегедину (1869), студирао права у Пожуну (Братислава). По дипломирању (1874) започео је своју чиновничку каријеру као секретар торонталског великог жупана Јожефа Хертелендија од Бочара и од тог тренутка је стално напредовао. Године 1876. положио је адвокатски испит, након чега је постављен за жупанијског подбележника, а недуго затим и за

референта жупанијског Сирочадског стола и заменика општинског судије. Затим је био заменик жупанијског правобраниоца (1877), начелник турскокањишког среза (1880–1886), торонталски главни бележник (1886), поджупан (1886–1891) и велики жупан (1891–1902). Једно време је чак био и уредник жупанијског гласила *Torontál* (1879–1882). Жупанијска штампа је величала његове заслуге за уређење и унапређење Торонталске жупаније, агилност приликом санација велике поплаве Сегедина 1879 (због пожртвованости и помоћи које је показао том приликом добио је титулу краљевског саветника), израду жупанијског статута, насељавање Чанго-Мађара у дунавске ритове (1883), колонизацију мађарских породица у Мужљу поред Великог Бечкерека (1894), деловање у кризи 1879–1881, када је енергичним мерама ублажавао последице лошег рода пшенице и давао повољне зајмове сељацима. Имао је водећу улогу у наступу Торонталске жупаније на Миленијумској изложби 1896. године, који је овековечен на чувеној слици Пала Вагоа *Дефиле банатских спахија пред царем Фрањем Јосифом* (прави назив: *Дефиле торонталске бандерије*), данас у Народном музеју Зрењанин. У Ронаијево заслуге убрајају се грађевински подухвати везани за великобечкеречки спорт и физичку културу: подизање гимнастичке сале и Регате, оснивање Торонталског атлетског клуба и веслачког клуба *Торонтал*. У Кикинди се за његово име везује подизање више јавних објеката – жупанијска зграда, модерна коњичка касарна, болница, Рацковићев женски васпитни завод те копање артеских бунара. За његовог великожупанства, у Великом Бечкереку су подигнуте нова жупанијска болница (која је носила име његовог претходника, великог жупана Хертелендија) и финансијска палата (здање аустроугарског Министарства финансија); осим тога, обновљена је и проширена Жупанијска палата (1887), а уређени су и системи за наводњавање. Обављао је и дужност председника Горњоторонталске компаније за заштиту од поплава. Након низа афера које су забележене у Торонталској жупанији крајем 19. века, мађарска влада је против њега покренула истрагу (тзв. Кафкина истрага), након које је почетком 1902. био принуђен да поднесе оставку на место торонталског великог жупана. Већ следеће, 1903. године, изабран је за посланика угарског Сабора испред банатско-комлошког изборног среза. Умро је у Киш Сомбору 1921. године (за више детаља види: Rónay Elemér, Gilicze János, Marosvári Attila, *A zombori Rónay család története*, Szeged 2012, 383–486).

⁵⁰ Ваше благодородство!

⁵¹ **Калман Тиса** (мађ. bogosjenői Tisza Kálmán), оснивач и вођа Либералне странке, председник мађарске владе у периоду 1875–1890.

⁵² *Торонтал* (мађ. *Torontál*) – званично гласило Торонталске жупаније, основано 1872. године. До 1892. је излазио као недељни, а од тада као дневни лист. Наставио је да излази и после Првог светског рата, променивши 1930. године име у *Хирадо*. Престао је са излажењем 2. октобра 1944, чиме је постао један од најдугочевнијих листова на мађарском језику у Војводини.

⁵³ Јохан Дендлхолцерн – дослован немачки превод имена **Јаноша Шомфаија** (мађ. Somfai János; Будимпешта, 1871 – Велики Бечкерек, 1941), уредника листа *Торонтал* и књижевника. Шомфаи се 1902. доселио у Бечкерек из Будимпеште и врло брзо почео да пише за *Торонтал*. На месту главног уредника овог гласила налазио се у периоду од 1908. до 1917, управо у време када је опозиција у Великом Бечкереку и Торонталској жупанији повела жестоку борбу против жупанијских челника. У својој *Историји штампе у Великом Бечкереку*, Ф. Немет је приметио да је ниво *Торонтала* у Шомфаијево време био другачији, резервисанији и да се одликовао *хладном стручношћу*, за разлику од ранијег периода, када га је уређивао Шомфаијев претходник Лајош Брајер (Ф. Немет, *нав. дело*, 60). Ова промена уређивачке политике и квалитета листа је делимично оправдана чињеницом да је *Торонтал* излазио у ратним околностима. Осим што је уређивао *Торонтал*, Шомфаи је био и секретар *Торонталског мађарског културног удружења* (мађ. *Torontálvármegyei magyar kulturális egyesület*, скр. Т. М. К. Е.), основаног 1885. године са задатком ширења мађарског језика и културе, у циљу асимилације немађарских народности на подручју Жупаније. Као истакнути функционер

и гласноговорник овог друштва (које је окупљало челнике Жупаније), Шомфаи је био у прилици да на страницама *Торонтала* подробно извештава о његовим активностима и обезбеди им потребан публицитет. Такав је нпр. био случај са писањем о контроверзном отварању жупанијског музеја и библиотеке, одржавању путујуће годишње скупштине Мађарског географског друштва у Великом Бечкереку 1909. године или, пак, одржавању течајева тзв. Слободног лицеја. Шомфаи је, такође, уређивао годишњаке Удружења, а захваљујући свом списатељском дару био је и уредник његове споменице из 1910. године, настале поводом обележавања четврт века постојања и рада (интересантно је да је у овој књизи оснивање Музеја, раније често датирано у 1906. годину, елегантно прећутано). Напоследку, појављивање Шомфаија (макар и под фиктивним именом) у књизи *Доживљаји једног Американца у Торонталској жупанији* није нимало случајно ако се зна да су крајем прве деценије 20. века Шомфаи и Хел, као уредници два међусобно политички супротстављена листа, водили прави медијски рат. Ово новинарско ривалство је достигло свој врхунац 1912. године, када је, након неколико јавно размењених оптужби, Шомфаи покренуо судски поступак против Хела због увреде части и клевете. Хел је узвратио противужбом, али је изгубио судски спор и био кажњен новчаном казном, која му је, након уложене жалбе, преиначена у затворску, у трајању од 14 дана (F. Nemet, *нав. дело*, 159). О Шомфаију види: Kalapis Zoltán, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*, III (P–ZS), Újvidék 2002, 125–126.

⁵⁴ **Ерне Винцехиди** (мађ. Vinczehidy dr Ernő), истакнути правник, главни бележник Торонталске жупаније и председник *Мађарског културног удружења Торонталске жупаније*. Родио се 1870. године у Великој Кикинди, у породици директора тамошње штедионице, који је 1885. добио племство за своје заслуге у ширењу мађарске културе и језика. Винцехиди је 1895. постао заменик жупанијског бележника, а 1901. и главни жупанијски бележник. На том ће се положају налазити до Првог светског рата. Од 1906. обављао је функцију председника *Торонталског мађарског културног удружења* и активно радио на политици мађаризације. Важио је за изузетног стручњака у области права и државне управе и објавио је низ чланака из ове области у дневној штампи. Самостално су објављени његов уџбеник за чиновнике у органима јавне управе под називом *Мађарско јавно право (Magyar közzog)* и *Аутономија мађарских жупанија* (извештај – реферат са Међународне конференције посвећене јавној управи, одржане 1911. године у Бриселу). Према наводима Д. Чолића, дао је својеврстан допринос историји спорта, тако што је 1899. године први донео у Велики Бечкерек фудбалску лопту. У овом граду је остао до 1924, када се одселио. У опростајном уводном чланку тим поводом, *Торонтал* је забележио како град остаје без једног од својих најдрагоценијих и најелоквентнијих житеља. Винцехиди је умро 1946. године у Будимпешти. О Винцехидију види: Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1912, passim; Szinnyi József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest 2000; -r, „Vinczehidy Ernő”, *Torontál* 241. sz., 1921. október 21, 1. o.; Драгољуб Чолић, *Познати Зрењанинци* (рукопис, Историјски архив Зрењанин).

⁵⁵ Овде се алудира на неуспели покушај Винцехидија да 1903. године постане торонталски поджупан. Тада је на изборима победио Агоштон Јанко, након што је Винцехиди јавно био прозван због својих година, кратког времена проведеног у служби, али можда понајвише – због родбинских веза са низом жупанијских функционера услед којих би његов избор за поджупана представљао непотизам без преседана, *какав се не може трпети у државној служби*. О томе види: „Zum Vizegespanswahl”, *Gr.-Beckereker Wochenblatt* Nr. 21, 23. Mai 1903, S. 4.

КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Монографске публикациије

- **BOROVSKY, Samu.** *Torontál vármegye*, Budapest 1911.
- **NEMET, Ferenc.** *Istoriја štampе и Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007.
- **NEMET, Ференц.** *Торонталски ћилим. Четврт века ткања у Банату*, Нови Сад – Зрењанин 1993.
- **NEMET, Ferenc / MIČIĆ, Milan / SILAĐI, Maria.** *Banatska mala pruga*, Novo Miloševo – Novi Sad 2016.
- **ПАВЛОВ, Борис.** *Властелинство Елемир*, Зрењанин 2003.
- **РОКАИ, Петар / ЂЕРЕ, Золтан / ТИБОР, Пал / КАСАШ, Александар.** *Историја Мађара*, Београд 2002.
- **RÓNAY Elemér / GILICZE János / MAROSVÁRI Attila.** *A zombori Rónay család története*, Szeged 2012.

Чланци и студије

- **АНТОЛОВИЋ, Михаел.** „Немци у Јужној Угарској у XIX веку“, *Зборник Матице српске за историју* 76, Нови Сад 2007, 183–202.
- **ЂЕРЕ, Золтан.** „Исељавање из Торонталске, Бачко-бодрошке и Сремске жупаније у периоду од 1900. до 1910. године“, *Истраживања* 13, Нови Сад 1990, 165–178.

Биографски речници и приручници

- **KALAPIS, Zoltán.** *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfiájak a délszlávországból*, I–III, Újvidék 2002 (2003).
- *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 4, Wien 1969.
- **PETRI, Anton Peter.** *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992.
- **СТЕВАНОВИЋ, Зоран.** *Приручни вишејезични речник за архивисте. Речник за обраду старе архивске грађе на латинском немачком и мађарском језику која се чува у архивима у АП Војводини*, Нови Сад 2012.

Изложбени каталози

- **КРЧМАР, Филип.** *Торонталска жупанија и њено наслеђе*. Зрењанин 2015.
- **МАЈSTOROVIC, Vesna.** *Stara dama neprolaznog sjaja. Gradska kuća Zrenjanina*, Zrenjanin 2009.
- **ЦВЕТИЋ, Миодраг.** *Сто педесет година штампарства у Зрењанину 1847–1997*, Зрењанин 1997.

Периодика

- *Gr.-Beckereker Wochenblatt*
- *Torontál*
- *Unser Blatt*

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

1. Др Имре Варади (1867–1959), адвокат, посланик угарског Сабора и вођа бечкеречке (торонталске) опозиције; покретач и уредник новинских листова *Nagybecskerekeli hírlap*, *Torontaler Presse*, *Unser Blatt* и *Délvidéki Ujság*.
2. Заглавље насловне стране листа *Unser Blatt* од 10. априла 1909. године.
3. Гимназијска улица у Великом Бечкерек у којој су се налазиле штампарија *Либертас* и редакција листа *Unser Blatt*.
4. Реклама за штампарију *Либертас* у листу *Unser Blatt*.
5. Административна карта Торонталске жупаније из 1910. године.
6. План Ченејског (VIII) и дела Перјамошког среза (VI) у Торонталској жупанији из 1896. године (Народни музеј Зрењанин).
7. Торонталски велики жупан Бела Ботка.
8. Гроф Ендре Чеконић. Приватна колекција г. Шандора Барце.
9. Трг Фрање Јосифа у Великом Бечкерек у, са вашариштем и возом ускотрачне железнице *Тири*. Приватна колекција г. Душана Јуванина.
10. Торонталски поджупан Агоштон Јанко.
11. Жупанијска палата у Великом Бечкерек у (данас зграда Скупштине града Зрењанина). Приватна колекција г. Душана Јуванина.
12. Витраж *Правда* (мађ. *Igazság*) Едуарда Крацмана на централном степеништу Жупанијске палате у Великом Бечкерек у. Љубазношћу г. Дејана Воргића.
13. Поглед на кров Жупанијске палате у Великом Бечкерек у, у позадини зграда затвора *Мункач*. Приватна колекција г. Душана Јуванина.
14. План затвора *Мункач* (изглед фасаде). Израдио: Михаел Матерн.
15. Торонталски велики жупан Јене Ронаи (1891–1902).

САДРЖАЈ

РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА.....	5
Политичке прилике у Угарској на прелому векова	6
Торонталска жупанија крајем 19. и почетком 20. века	9
Белешка о аутору	13
<i>Наш лист</i> : извор инспирације.....	14
Реч о књизи.....	16
Захвалница	17
ДОЖИВЉАЈИ ЈЕДНОГ АМЕРИКАНЦА У ТОРОНТАЛСКОЈ ЖУПАНИЈИ.....	23
У ЗАВИЧАЈУ	33
ЗАКЉУЧАК	71
НАПОМЕНЕ.....	72
КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	80
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА	82
САДРЖАЈ.....	83

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

821.112.2(439.5)-31

ХЕЛ, Карл, 1875-1953

Доживљаји једног Американца у Торонталској жупанији / Карл Хел ; са немачког превео и приредио Филип Крчмар. - Зрењанин : Зрењанин експлоратива : Институт за подунавско-швапску историју и регионалне студије Тибинген, 2025 (Зрењанин : Дигинет). - 83 стр. : илустр. ; 22 x 22 cm

Превод дела: Erlebnisse eines Amerikaners in Torontál Libertas. - Тираж 250. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-82714-01-9

COBISS.SR-ID 170405641

Baden-Württemberg
Institut für donauschwäbische
Geschichte und Landeskunde

ISBN 978-86-82714-01-9

9 788682 714019